СЛОВ'ЯНИ І РУСЬ

У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Д. Я. САМОКВАСОВА

Інститут археології АН України
Управління освіти державної адміністрації
Чернігівської області
Чернігівський державний педагогічний інститут
ім. Т. Г. Шевченка

СЛОВ'ЯНИ І РУСЬ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Д. Я. САМОКВАСОВА

Матеріали історико-археологічного семінару,
присвяченого 150-річчю від дня народження
Д. Я. Самоквасова

(14—16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський)

Чернігів
Сіверянська думка
1993

Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (Інститут археології АН України, Управління освіти держадміністрації Чернігівської області, Чернігівський педінститут ім. Т. Г. Шевченка; Редколегія: акад. П.П.Толочко (відп.редактор) та ін.-Чернігів, 1992.— 109 с.

До збірника увійшли матеріали ювілейного історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я .Самоквасова, який започаткував вивчення слов'яно-руських старожитностей Північного Лівобережжя. На підставі різноманітних джерел, більшість яких уперше запроваджується до наукового обігу, у книзі висвітлюються основні віхи життєвого шляху вченого, аналізується внесок Д. Я .Самоквасова у вивчення давньоруських городищ і селищ та їх некрополів, пам'яток архітектури, історії права Давньої Русі тощо.

Редакційна колегія:

акад. П. П. Толочко (відповідальний редактор), М. Я. Ігнатенко, В. П. Коваленко (відповідальний секретар), О. Б. Коваленко, О. П. Моця.

ISBN 5-7702-0547-4

© Інститут археології АН України, Управління освіти державної адміністрації Чернігівської області, Чернігівський державний педінститут ім. Т. Г. Шевченка.

Д. Я. Самоквасов під час розкопок курганів у Чернігові.
(Серпень 1908 р.)

П. П. ТОЛОЧКО (Київ).

ВІЧЕ І КНЯЗЬ НА РУСІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ Д. Я. САМОКВАСОВА.

У 1869 р. з'явилася у світ праця Д. Я. Самоквасова, присвячена руському державному устрою і управлінню [1]. По суті це була відповідь-рецензія на капітальну книгу В. І. Сергеєвича "Віче і князь" [2]. Задумане як антитеза останній, дослідження Д. Я. Самоквасова назавжди увійшло в історіографію в нерозривному творчому зв'зку з концепцією В. І. Сергеєвича. Час показав, що жодна із названих праць не вичерпала проблему структур державного управління на Русі до кінця і не запропонувала єдино істинне її вирішення. Обидва історики мали своїх послідовників і критиків.

На відміну від В. І. Сергеєвича, який вважав віче і князя двома рівнозначними засадами руської державності в межах усієї території Київської Русі, Д. Я. Самоквасов рішуче обстоював регіональну своєрідність державного розвитку. Основними її репрезентантами, на його думку, були Київ і Новгород. Перший представляв чисту монархію, де народ з'являвся у політичній сфері тільки в надзвичайних, виключних випадках, другий — чисту демократію, де участь народу в державній сфері була правилом, де законний орган народа, віче, поєднувало всі функції верховної державної влади [3].

Але ж інститут віча мав місце не лише в Новгороді, а й у Києві, Галичі, Володимирі на Клязьмі, в інших містах Русі. Д. Я. Самоквасов, прекрасний знавець літописів, виходив із цього утруднення досить оригінально. Він вважав, що на Русі було два типа віча. Перший — це народне зібрання, яке вело свій родовід ще з додержавного часу і становило собою інститут общинного побуту. Такі земські віча мали місце в усіх землях і відали сферами місцевого господарства, управління і поліції. Вони не були скільки-небудь регулярними органами, але функціонували впродовж усього удільного періоду [4]. Другий тип віча — це орган верховної політичної влади народу, глави держави, якому підпорядковувалась князівська влада. Таке віче, згідно Д. Я. Самоквасову, побутувало тільки в Новгороді [5]. Що стосується однакового означення обох інститутів влади одним словом "віче", то трапилось це, начебто, через недосконаліть мови, через хиткість понять молодого народу, які ще не встановились [6].

Наведені вище висновки дещо розійшлися із змістом статті 1176 р. Лаврентіївського літопису. "Новгородцы бо изначала, и Смолняне, и Кыяне и Полочане и вся власти, яко же на думу на вьча сходятся, на что же старьишии сдумають, на томь же пригороды стануть" [7]. Як бачимо, тут не розрізняється статус вічових зібрань за регіональним принципом. В усіх регіонах Русі вони мали єдину соціальну природу і схожі функції. Д. Я. Самоквасов не став оспорювати літописну сентенцію, але зауважив, що тут йдеться про перший тип віча, як орган

общинного самоуправління. Такі віча були в усіх землях і навіть у Новгородській.

Отже, згідно з Д. Я. Самоквасовим, Новгород мав віче, яке поєднувало в собі функції органа верховної державної влади і суспільного елементу.

Питання, чому таке явище мало місце лише в Новгороді, лишалося без відповіді. Адже там також була князівська влада, без якої, за свідченням літописів, новгородці не мислили свого життя. Д. Я. Самоквасов доводив другорядне значення новгородського князя тим, що він не згадується серед осіб, які мали розглядати всілякі непорозуміння між іноземцями і місцевими жителями. Але тут можливе інше пояснення. Для князя ці справи були надто дрібними. Ними відали посадники і тисяцькі.

Однією з найважливіших політичних функцій новгородського віча, як вважав Д. Я. Самоквасов, було обрання князя. Причому, це право було не звичаєвим, успадкованим зі старих общинних часів, а законним, визначеним грамотою Ярослава Мудрого [8].

Д. Я. Самоквасов рішуче заперечив М. І. Костомарову та іншим дослідникам, які вважали, що віче і князь становили собою незалежні одна від одної суспільні сили, а також і С. М. Соловйову, згідно з яким компетенції віча на Русі в цілому не відрізнялися від компетенції князя.

Значним досягненням Д. Я. Самоквасова стало те, що він розглядав форми давньоруського політичного устрою не в статиці, а в динаміці. Ідея руху, згідно з ним, служить верховною засадою не лише політичної історії, але й історії права [9].

Незважаючи на певну категоричність висновків, окремі з яких не витримали випробування часом, грунтовне дослідження Д. Я. Самоквасова не втратило свого значення до наших днів.

[1] Самоквасов Д. Я. Заметки по истории русского государственного устройства и управления. — ЖМНП.— № 11 — 12 — СПб, 1861. [2] Сергеевич В. И. Вече и князь.— СПб, 1908. [3] Самоквасов Д. Я. Вказ. праця. — № 11. — С. 70. [4] Самоквасов Д. Я. Вказ. праця. — № 11. — С. 98—99; № 12.— С. 222, 225. [5] Самоквасов Д. Я. Там же. — № 12. — С. 223, 226. [6] Самоквасов Д. Я. Вказ. праця. — № 11. — С. 89. [7] ПСРЛ (Лаврентьевская летопись). — М., 1962. — С. 277—278. [8] Самоквасов Д. Я. Вказ. праця. — № 12. — С. 235—241. [9] Самоквасов Д. Я. Вказ. праця. — № 11. — С. 104.

М. Я. ІГНАТЕНКО (Чернігів)

З ІСТОРІЇ ГІМНАЗИЧНОЇ ОСВІТИ У НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ В XIX ст.

Новгород-Сіверська гімназія зіграла неабияку роль в розвитку народної освіти в Україні. Серед численних її вихованців були історик і етнограф, перший ректор Київського університету М. Максимович, фундатор нової педагогіки К.Ушинський, історик і письменник П. Куліш, літературознавець і біограф Т. Шевченка М. Чалий. Гідне місце в цьому ряду належить видатному історику і археологу Д. Самоквасову, який навчався в гімназії в той час, коли вона, за словами В. Шульгіна, здобула славу кращої гімназії в Україні.

Неабиякі успіхи гімназичної освіти у Новгороді-Сіверському значною мірою були зумовлені багатою освітянською традицією, що склалася в місті протягом XVII-XVIII ст. Єзуїтський колегіум першої половини XVII ст., слов'яно-латинська школа часів Л. Барановича, духовна семінарія і головне народне училище кінця XVIII ст. засвідчили неабиякий культурно-історичний потенціал Новгорода-Сіверського. Не дивно, що на початку XIX ст. місто всерйоз претендує на роль університетського осередку. Водночас російський уряд започаткував реформи в галузі освіти. У 1803 р. було оприлюднено "Попередні правила народної освіти", а наступного року — "Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам". Ці документи визначили обличчя нової системи освіти, підвалини якої становили чотири типи навчальних закладів: приходське училище, повітове училище, гімназія і університет. За цих обставин у 1808 р. і розпочала свою діяльність Новгород-Сіверська чоловіча гімназія.

Урядові документи досить чітко сформулювали мету гімназичної освіти: готувати вихованців до вступу в університет і формувати "благовиховану людину". У відповідності з цим складалися навчальні плани гімназії, характерними рисами яких були орієнтація на енциклопедичність знань, пріоритетність гуманітарних дисциплін, поєднання навчального і виховного процесів. Протягом минулого століття навчальні плани Новгород-Сіверської гімназії неодноразово змінювались, однак постійну основу їх становили латинська, німецька і французька мови, географія, історія, логіка, словесність, естетика, математика, природознавство, фізика, малювання.

Розвитку самостійного мислення учнів, їх умінню пов'язати набуті знання з потребами життя сприяла ціла система екскурсій. Висока якість знань вихованців Новгород-Сіверської гімназії значною мірою залежала від добору викладацьких кадрів. Талановитими організаторами навчального процесу були відомі громадські діячі, перші директори гімназії І. Халанський та І. Тимковський. Серед вчителів гідне місце посідали І.Сбітнєв і Ф.Метлинський, історичні студії яких і насьогодні заслуговують на увагу фахівців.

Новгород-Сіверська гімназія, як й інші навчальні заклади цього типу, була поставлена у кращі матеріальні умови, ніж народні і повітові училища. Вона мала постійне фінансове забезпечення з державного бюджету, одержувала і досить щедрі пожертвування приватних осіб.

Деякі аспекти досвіду, нагромадженого Новгород-Сіверською гімназією у минулому столітті, творчо використовуються педагогічним колективом Новгород-Сіверської середньої школи-інтернату, яка успадкувала не тільки приміщення, але й кращі традиції своєї попередниці. Інтерес до історії Новгород-Сіверської гімназії особливо зростає сьогодні, за умов досить активного відродження гімназичної освіти в Україні.

С. П. ЩАВЕЛЕВ (Курск).

Д. Я. САМОКВАСОВ: ЭСКИЗ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Самоквасов Дмитрий Яковлевич родился 15(27). 5.1843 на хуторе около с. Стахорщина Новгород-Северского у. Черниговской губ., выходец из захиревшего дворянского (военно-казачьего рода), учился в Новгород-Северской гимназии. Окончил юридический факультет Петербургского университета. Кандидат (1868), магистр (1873), доктор (1878) государственного права. Профессор истории русского права Варшавского (1873—1892), затем Московского (1894—1911) университетов. Кроме того, в 1892—1911 г.г. — управляющий Московским архивом министерства юстиции. Член и активный деятель целого ряда ученых обществ (включая Русское Географическое, Московское Археологическое, Любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете, многих провинциальных) и организаций (в том числе Императорской Археологической комиссии в Петербурге, Исторического музея и Археологического института в Москве, ученых архивных комиссий и археологических комитетов нескольких губерний). Делегат и докладчик III—XIV всероссийских археологических съездов, участник Антропологической (Москва, 1879) и Всемирной (Париж, 1878) выставок. Автор свыше 200 печатных работ.

Как историк и правовед, Д. Я. Самоквасов занимался изучением этногенеза славянства; процессов возникновения и развития государства и права Древней Руси; формирования крепостнической, поместно-вотчинной системы в России. Один из основоположников комплексного, междисциплинарного подхода в историко-юридическом познании. В его трудах использованы не только летописи и др. письменные источники, но и данные археологии, антропологии, этнографии, лингвистики, значительная часть которых была добыта им самим экспедиционным путем. Так, им выявлена реликтовая форма большой крестьянской семьи в Курской губернии, сопоставимая с древнерусской вервью и югославской задругой.

Итоговый "Курс истории русского права" Д. Я. Самоквасова, отличался энциклопедическим охватом предмета, оригинальными реконструкциями многих спорных моментов древней и средневековой истории.

Как археолог, Д. Я. Самоквасов производил масштабные раскопки курганов, городищ и др. объектов в различных регионах — на Украине, Кавказе, в Центральном Черноземье, Причерноморье, Подмосковье, Польше и Италии. Инициатор массового учета и картографирования археологических памятников на всей европейской территории страны (анкета 1873 г.). Соавтор первой в России официальной инструкции для проведения археологических работ. Среди множества открытых им древностей разных времен и народов наибольшую известность получили раскопанные в округе Чернигова княжеский, боярские и дружинные курганы X в. (Черная могила, Гульбище и др.). Д. Я. Самоквасов постарался восстановить "языческую систему славянорусского права"; уточнить роль варягов в политической истории Киевской Руси; наметить границы восточно-славянских княжений и волостей, сложившиеся, по его мнению, на родо-племенной основе и менявшиеся со становлением государственности. Его фундаментальные исследования о древнерусских городах выявили этапы их развития, полисно-общинную структуру, их разнообразные (военно-административные, экономические, идеологические) функции. Новаторским почином явилось начатое им преподавание археологии среди студентов, лицеистов, вольнослушателей его общедоступных лекций и практических занятий. Непреходящую ценность составляет его богатейшая коллекция древностей, подаренная ученым в 1892 г. Историческому музею в Москве и экспонировавшаяся с тех пор в его залах.

Значителен вклад Д. Я. Самоквасова в теорию и практику архивного дела. На середине жизненного пути он возглавил одно из крупнейших в стране хранилищ древних актов — Московский архив Министерства юстиции. Сюда поступили документы высших и местных учреждений Великого княжества Литовского, Московского государства XIV—XVII и Российской империи XVIII—XIX в.в. — всего свыше 2,5 миллионов дел. Большинство их оставалось не описано, многие даже не разобраны. Д. Я. Самоквасов и его сотрудники описали и ввели в научный оборот массу новых исторических и юридических источников. Лично открытый и опубликованный исследователем в двух томах "Архивный материал" позволил, в частности, установить решающий этап закрепощения крестьян в России – введение "заповедных лет" и отмену известного Юрьева дня. Д. Я. Самоквасов подошел к формулировке принципиально важного понятия архивного фонда как исторически сложившегося комплекса документов, разработал и применил оправдавшую себя методику пофондовой описи (инвентаря со справочными указателями) архивных материалов.

В начале XX в. Д. Я. Самоквасов выступил с собственным проектом радикальной реформы всей архивной службы страны на началах общегосударственной ее централизации, но власти отвергли его, предпочтя смягчение проблемы с помощью полу-благотворительных губернских архивных комиссий.

Скончался Д. Я. Самоквасов 5(18).08.1911 г. в Москве и похоронен на Новодевичьем кладбище.

Соч.: Древние города России. — Спб., 1873; Сборник обычного права сибирских инородцев. — Варшава, 1876; История русского права. — Вып. 1—2. — Варшава, 1878 — 84; Исследования по истории русского права. — Вып. 1—2. —М., 1896; Курс истории русского права. — Изд. 3-е. — М., 1908.

Условия научного исследования курганов и городищ. — Варшава, 187 .; Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей. — Варшава, 1892; Могилы русской земли. — М., 1908; Северянская земля и северяне по городищам и могилам. —М., 1908; Происхождение русского народа. — М., 1908; Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1917.

Централизация государственных архивов. Архивное дело на Западе. — М., 1900; Архивное дело в России. — Кн. 1—2. — М., 1902; Новооткрытые поместно-вотчинные документы XV—XVII столетий. — М., 1905; Крестьяне Древней России по новооткрытым документам. — М., 1909.

Лит.: Памяти Дмитрия Яковлевича Самоквасова. — М., 1912; Анучин Д. Н. Д. Я. Самоквасов как археолог; Орешников А. В. Собрание древностей Д.Я.Самоквасова в Историческом музее; Филиппов А.Н. Труды Д. Я. Самоквасова в области истории русского права; Чулков Н.П. Д.Я.Самоквасов как управляющий Московским архивом министерства юстиции // Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества. — Т. XXIII. — Вып. 2. — М., 1914. Самошенко В. Н. Д. Я. Самоквасов как историк-архивист // Историография и источниковедение архивного дела в СССР. — М., 1984; Мазин К. А. Монография Д. Я. Самоквасова "Архивное дело в России" как исторический источник // Архивы СССР. — М., 1989; Щавелев С. П. Вопросы теории и методики в археологических трудах Д. Я. Самоквасова // Очерки истории русской и советской археологии. — М., 1991.

П. С. ПЕНЯК (Ужгород)

Д. Я. САМОКВАСОВ І АРХЕОЛОГІЧНІ З'ЇЗДИ

Значну роль у становленні вітчизняної археології як науки відіграло проведення археологічних з'їздів. Одним з активних учасників з'їздів був Д. Я. Самоквасов. Вперше він взяв участь у роботі III Археологічного з'їзду, що відбувся у Києві у серпні 1874 р. На з'їзді, заявлений як представник Варшавського університету, проголосив дві доповіді: "Историческое значение городищ" та "Северянские курганы и их значени для истории". Разом з Л. К. Івановським та В. Б. Антоновичем Д. Я. Самоквасов розробив 'Инструкцию для производства раскопок курганов", затверджену на загальному засіданні з'їзду 21 серпня 1874 р.

На IV Археологічному з'їзді (Казань, серпень 1877 р.) Д. Я. Самоквасов виступив з двома доповідями. В першій — "О причинах непроизводительности для науки уничтожения древних земляных насыпей

и о мерах к предупреждению безплодных для науки раскопок курганов и городищ", зупинившись на причинах, що ведуть до руйнації курганів, запропонував виробити правила для їх дослідження. Матеріали, викладені у доповіді "О раскопках, произведенных в 1876 и 1877 гг. в Полтавской и Киевской губерниях", увійшли до монографії "Вещественные памятники древности в пределах Малороссии".

Проблеми археології регіону Кавказу розглядав V з'їзд у Тіфлісі (1881 р.). Д. Я. Самоквасов, який напередодні з'їзду проводив розкопки біля м. Железноводська, виклав результати досліджень на з'їзді і висловив припущення, що речі, виявлені в скіфських курганах півдня Росії, аналогічні місцевим старожитностям і їх треба вважати належними скіфо-сарматським племенам.

На VI з'їзді у серпні 1884 р. в м. Одесі Д. Я. Самоквасов очолював секцію "Пам'ятки історичної географії", виступивши з доповідями: "Древнейшие формы общественных отношений", "Клады Римских монет в пределах земель русских и польских славян", "Могильные древности Александровского уезда Екатеринославской губернии".

Продовжуючи розробляти тему поховального обряду, вчений на VIII з'їзді (Москва, січень 1890 р.) виніс на суд наукової громадськості доповідь "Хронологія могильных древностей в южной и центральной России", в якій провів поділ поховальних старожитностей південних і центральних районів Росії. Дві інші доповіді вчений присвятив критичному осмисленню теорії про походження скарбів римських монет в середній Європі, а також результатам досліджень курганів в с. Акситенець Роменського повіту Полтавської губернії.

На IX з'їзді у м. Вільно (серпень 1893 р.) був почесним головою секції історії, географії, етнографії. На з'їзді була організована робота археографічної секції, в роботі якої взяв участь і Д. Я. Самоквасов як керуючий Московським архівом Міністерства юстиції. Доповідач висвітлив суттєві питання архівної справи: технічну сторону опису і видання архівних документів, організацію діяльності архівів. Головна ідея доповіді — завдання архівів і архівної справи не тільки збирати і описувати документи, але й вводити їх до наукового обігу.

Як представник від Московського архіву Міністерства юстиції, Д.Я.Самоквасов увійшов до оргкомітету (Предварительний комитет) по проведенню X Археологічного з'їзду (Рига, 1896). На одному із засідань оргкомітету у січні 1894 р. він запропонував провести до відкриття з'їзду дослідження в різних місцевостях Прибалтійських губерній. На з'їзді вчений виступив з доповіддю "О типичных формах языческого погребения в Остзейском крае".

На розгляд XI з'їзду (Київ, 1899 р.) дослідник запропонував питання про походження трупоспалення у слов'ян, а також походження і значення селянського переходу в Росії.

Оргкомітет XII з'їзду (Харків, 1902 р.) прийняв рішення про складання археологічних карт до з'їзду. Д. Я. Самоквасову доручили скласти

такі карти по Чернігівській і Полтавській губерніях. В Харкові він виступив з доповідями "Русское архивное законодательство", "О Донецком городище и прилегающих могилах". Остання тематично була пов'язана з виступом В.А.Городцова про характер Донецького городища (вважав його слов'янським, яке зазнало руйнації під час навали Батия). На думку Самоквасова, воно — половецького походження, оскільки в місцевих похованнях виявленні елементи половецького субстрату.

Заслуга проведення XIV Археологічного з'їзду в Чернігові (серпень 1908 р.) належить саме Д. Я. Самоквасову, який зумів відстояти право міста на організацію і проведення форуму археологів. Із досліджень, які планувалися Самоквасовим до з'їзду і на його кошти, були проведені наступні: а) В. А. Городцов дослідив Бельське городище на р. Ворсклі і 22 кургани в його околицях; б) М. Макаренко вивчив один великий і шість малих курганів на р. Псел в Гадянському повіті; в) І. Я. Стеллецький провів розвідки на р. Сулі біля м. Снятина. Під час урочистого ювілейного засідання з'їзду 5 серпня 1908 р., в день святкування 1000-річчя літописної згадки Чернігова, Д. Я. Самоквасов виступив з промовою "Значение Чернигова для русской археологии", в якій підкреслив величезну роль старожитностей Чернігова в пізнанні вітчизняної історії.

Отже, розглянувши роботу деяких Археологічних з'їздів, можна стверджувати, що наукова діяльність Д. Я. Самоквасова була пов'язана з їх організацією і проведенням, а його доповіді і повідомлення, представлені на них, свідчать про широту наукових інтересів вченого.

М. М. КОРІННИЙ (Київ)

ПРО ВНЕСОК Д.Я.САМОКВАСОВА У ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА X—XIII ст.

Серед вчених другої половини XIX—початку XX ст., які досліджували історію Переяславської землі давньоруської доби, помітне місце займає Д. Я. Самоквасов. Хронологія і топографія археологічних розкопок вченого в межах Переяславської землі X—XIII ст. така:

1872 р. — розкопки курганів у Суджанському повіті (поблизу Білгородсько-Микільського монастиря) Курської губернії та м. Миропілля;

1875 р. — дослідження могильників у Путивльському (с. Мар'янівка), Сумському (хут. Сетнів) та Курському (сс. Клюква, Олександрівка, Городище) повітах Куської губернії;

1876 р. — вивчення курганів у Роменському повіті (сс. Медвеже, Липове) Полтавської губернії;

1877 р. — дослідження переяславських курганів (Полтавська губернія);

1889 р. — розкопки курганів Роменського повіту (біля м. Глинська) Полтавської губернії.

Напередодні XII АЗ у Харкові (1902) дослідник різнобічно вивчив Донецьке городище та розташований поряд з ним курганний могильник.

Дослідник не залишив нам у спадок спеціального монографічного дослідження, присвяченого історії Переяславського князівства, але він частково торкнувся її в своїй праці "Северянская земля и Северяне по городищам и могилам". Д. Я. Самоквасов за літописними джерелами називає у межах Переяславщини 38 міст (градів), а саме: Баруч, Бронь-Княж, Варинь, Воїнь, Вороница, Вир, Виревець, В'яхань, Голтва, Городець Остерський, Горошин, Деменеськ, Дубенець, Євханець, Желді, Заріческ, Корань, Кудново, Курськ, Липиці, Лубно, Мажево, Малотин, Нежатин, Обров, Переволока, Переяслав, Пісочен, Півкістень, Попаш, Прилук, Римів, Русотина, Срібний, Снітин, Устя, Янчине. Згідно цього списку можна дійти висновку, що до основної теритрії Переяславського кязівства дослідник зараховує межиріччя Остра-Ворскли, Курське Посейм'я та Вирську волость, відому з літописних джерел. Верхів'я Сіверського Дінця та Осколу, як можна гадати, Д. Я. Самоквасов залишає за "своїми погаными", тобто половцями. Досліджуючи Донецьке городище та прилеглий до нього могильник, він дійшов висновку, що місцеве населення належить до половецької "народності".

Виходячи зі своїх помилкових, на наш погляд, переконань про те, що єдиним джерелом наукового знання про територіальний склад племінних княжінь є археологічні дослідження городищ дотатарської епохи, вчений з допомогою губернських статистичних комітетів зібрав дані про їх наявність у Чернігівській, Курській та Полтавській губерніях і, після картографування об'єктів, визначив межі Сіверської землі. Виявивши в процесі нанесення городищ на мапи певні згустки населених пунктів, Д. Я. Самоквасов відніс їх до окремих волостей давньоруської доби. У Переяславському князівстві їх виявилося п'ять: Переяславська, Липовська чи Роменська (верхів'я Сули), Посеймська, Суджанська (верхів'я Псла), Посульська або Снітинська. Важко погодитися з методикою історико-географічного дослідження маститого вченого, котрий повністю зігнорував дані писемних джерел про наявність в регіоні Остерської, Курської, Вирської, Путивльської та інших волостей.

Секрет успіхів Д. Я. Самоквасова на ниві археології, попри його наукові та організаторські здібності, значною мірою базувався на енергійній підтримці його експедиційної діяльності з боку голови Товариства гр. О. С. Уварова та щедрому фінансуванні досліджень відповідними центральними відомствами. Жоден археолог Росії не мав такої серйозної підтримки з боку офіційної влади і в центрі, і на місцях, і такого розкішного фінансування (з 1874 по 1880 рік по 500 крб. щорічно, а з 1880 по 1890 р. по 1000 і 1500 крб. щорічно). Окремо виділялись кошти і на видавничу діяльність.

В тому, що Д. Я. Самоквасов "відбувся" як археолог, немала заслуга також В. Б. Антоновича, людини дуже компетентної, щедрої і безкорисливої, котра впродовж всієї наукової кар'єри молодшого колеги і "земляка" була його першим порадником і опонентом. Слід віддати належне Д. Я. Самоквасову в тому, що він реально і досить скромно оцінював свій внесок в розвиток вітчизняної археологічної науки, до кінця життя надзвичайно високо цінував "вчення про старожитності" В. Б. Антоновича і керувався ним у своїй діяльності.

Як відомо, за свою професорсько-викладацьку та науково-дослідну діяльність Д. Я. Самоквасов був нагороджений численними відзнаками Російської імперії: орденами — св. Станіслава 1-го ступеня, св. Анни 1-го ступеня, св. Володимира 2-го ступеня, Білого Орла, срібною медаллю на спомин імператора Олександра III та священної коронації імператора Миколи II.

Осмислюючи духовну спадщину вченого, його внесок у археологічне, історико-географічне та історико-юридичне вивчення давньоруського минулого Переяславської землі, історії Київської Русі загалом, на наш погляд, не слід ні переоцінювати, ні недооцінювати.

В. П. КОВАЛЕНКО (Чернігів)

СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Д. Я. САМОКВАСОВА.

Початок вивчення давньоруських старожитностей Чернігово-Сіверської землі припадає ще на другу половину XVII — першу половину XIX ст. Вже в цей період дослідниками були виявлені та запроваджені в науковий обіг числені письмові джерела, поставлено ряд питань історії краю. Проте, на середину XIX ст. інформаційні можливості письмових джерел з історії князівства були значною мірою вичерпані, що яскраво засвідчили красознавчі студії М. Маркова, М. Маркевича, С. Котлярова, І. Самчевського та ін. Вихід з цієї своєрідної "джерельної кризи" окреслився лише у другій половині XIX ст. і був пов'язаний з початком широких археологічних досліджень.

На Чернігівщині, як і в цілому на терені Дніпровського Лівобережжя, початок систематичних археологічних робіт пов'язаний з ім'ям Дмитра Яковича Самоквасова (1843—1911).

Виходець із збіднілого дворянського роду, Д. Я. Самоквасов все своє життя був нерозривно пов'язаний з Чернігівщиною. Він народився 15(27) травня 1843 р. на родинному хуторі поблизу с. Стахоршина Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. Хутір цей, що знаходився на південний захід від села, в невеличкій ложбинці на зниженій ділянці лівого берегу р. Малотічки, вздовж дороги на с. Дігтярівка, на жаль, не зберігся (покинутий в 1930-х рр.), хоч таке урочище ще й досі відоме старожилам. Від нього залишалось у 1981 р. кілька старезних

яблунь, і навіть того місця, де стояв будинок батьків Д. Я. Самоквасова і де пройшло його дитинство, візуально визначити вже неможливо. Майбутній вчений отримав непогану освіту: після закінчення новгород-сіверської гімназії він навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету (1863—1868 рр.), потім там же готував магістерську дисертацію (1868—1871 рр.) на тему "Древние города России", яку успішно захистив у грудні 1873 р. на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира.

Свої наукові студії Д. Я. Самоквасов розпочав у період, коли в російській археологічній науці панувала точка зору А. Шлецера про неможливість диференціації могильників за історичними епохами та племінною приналежністю, коли точилися гострі дискусії про функціональне використання городищ давньоруської доби, а археологічні матеріали використовувалися дослідниками лише як яскраві ілюстрації до тих чи інших теорій. Вже в першій своїй самостійній роботі — магістерській дисертації, присвяченій аналізу значення городищ в суспільному житті слов'ян, — Д. Я. Самоквасов, спираючись на розгорнуту попередниками (О. С. Уваров, К. Ф. Калайдович, І. І. Срезнєвський та ін.) критику теорії З. Долєнга-Ходаковського (всі городища є рештками поганських капищ), чи не вперше довів, що городища є залишками давньоруських міст як адміністративно-політичних, економічних, релігійних і культурних центрів і мають надзвичайно важливе значення для вивчення історії Київської Русі. Як додаток до роботи, ним були видані списки відомих натоді городищ. Цікава в цьому відношенні і його наступна спроба визначити території 10 волостей Сіверської землі за концентрацією городищ, але без будь-якого врахування літописних данних.

Приблизно в цей же час (з початку 1870-х рр.) Д. Я. Самоквасов починає проводити самостійні археологічні дослідження, приділяючи головну увагу поховальним пам'яткам давньоруського часу Сіверянської землі (Північне Лівобережжя у складі сучасних Чернігівської, Сумської, Полтавської обл. України та Брянської і Курської обл. РФ.). Завдяки особистим зв'язкам, які забезпечували йому широку меценатську підтримку, він зумів налагодити належне фінансове забезпечення своїх археологічних студій. Коли ж і цих коштів не вистачало, Д. Я. Самоквасов вкладав в організацію розкопок власні, організовував для їх забезпечення платні лекції, збір пожертвувань тощо. Це дало йому змогу за відносно невеликий проміжок часу розкопати лише в межах ядра Чернігово-Сіверського князівства 377 курганів на території 21 некрополя, в т.ч. 139 — в Чернігові (Чорна могила, 120 насипів на Болдиних горах, 11 — у Стрижнівській групі, 7 — на "Старому кладовищі в Берізках"), біля 60 — в Седневі, 30 — в Меринівці, 16 — в Березні, 15 — в Ларинівці, 12 — Мишки і і т. д. Та найбільший успіх і широку відомість принесли йому розкопки славнозвісної Чорної могили та великих боярських курганів в Чернігові, Гущині і Седневі. Незважаючи

на недосконалість тогочасної методики польових досліджень та ряд прикритих помилок і неточностей Д. Я. Самоквасова, його роботи по вивченню некрополів Чернігово-Сіверської землі довго залишались єдиною археологічною інформацією про літописні міста Березий, Сновськ, Стародуб і навіть Чернігів, а локалізація літописного Бахмача й досі спирається на самоквасівські дослідження курганів на околицях останнього.

Окрім поховальних пам'яток, Д. Я. Самоквасов проводив і перші розкопки городищ, а також решток деяких архітектурних споруд (як, наприклад, Благовіщенської церкви в Чернігові), дослідив дві костниці (біля Благовіщенської церкви та поблизу Чорної могили), врятував для науки ряд коштовних знахідок та скарбів.

Нарешті, саме Д. Я. Самоквасову (при підтримці В. Б. Антоновича, Д. І. Яворницького та інших дослідників) має завдячувати Чернігів за честь проведення тут у серпні 1908 р. XIV Археологічного з'їзду, що відіграв помітну роль в процесі розвитку археологічних та історико-краєзнавчих досліджень у Подесенні. Вже "План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологичнского съезда", розроблений та проголошений Д. Я. Самоквасовим на сесії "Московского предварительного комитета по устройству XIV АС" в лютому 1906 р. відзначив бажаність проведення розкопок городищ і селищ Чернігівщини, оскільки "только систематическими раскопками городищ можно получить фактический материал для научного познания архитектуры древнейших городских укреплений... и устройства частных жилищ...; притом же раскопки городищ расширяют и объем бытового материала".

Навесні цього ж року Д. Я. Самоквасов виступив на засіданні Чернігівської губернської вченої архівної комісії, де знову наголосив на необхідності проведення широких розкопок та збору старожитностей, сприяв створенню "Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV АС". Лише а процесі підготовки з'їзду були видані 2 томи "Трудов МПК по устройству XIV АС", збірка "Трудов Черниговского ПК по устройству XIV АС", монографія Д. Я. Самоквасова "Могилы Русской земли", 7-й випуск "Трудов ЧГАК" та "Сборник Черниговского епархиального древлехранилища", "Каталог выставки XIV АС" (причому останній — на кошти, пожертвовані Д. Я. Самоквасовим).

Під час роботи з'їзду Д. Я. Самоквасов не лише керував роботою секції старожитностей первісної доби та проголосив доповідь "О Северянской земле и северянах по городищам и могилам", але й провів показові розкопки курганів на Болдиних горах та в Берізках.

Результати своїх наукових студій Д. Я. Самоквасов регулярно висвітлював у численних наукових працях (понад 200). Причому якщо значна частина теоретичних висновків вченого певною мірою має вже суто історіографічний інтерес, то опубліковані ним наслідки власних

досліджень і донині входять до складу золотого фонду археологічної науки, а зображеннями численних знахідок з чернігівських курганів і досі ілюструють шкільні та вузівські підручники з історії.

В. В. МУДРИЦЬКА (Чернігів)

Д. Я. САМОКВАСОВ — УПРАВЛЯЮЧИЙ МОСКОВСЬКИМ АРХІВОМ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ

Археолог за покликанням, Д. Я. Самоквасов за освітою був юристом. Тому не випадково, що після виходу у відставку з посади професора Варшавського університету його було призначено у січні 1892 р. управляючим Московським архівом Міністерства юстиції. На цій посаді він пробув майже 20 років.

Д. Я. Самоквасов розробив план робіт в архіві і всі сили спрямував на упорядкування та опис документів. Він продовжив роботу по виданню "Описаний документов и бумаг Московского архива Министерства юстиции". Всього при ньому вийшло вісім томів. У 1897 р. вийшов І том документів архіву Міністерства юстиції, присвячений Литовській метриці.

У грудні 1898 р. Д. Я. Самоквасову доручено скласти звіт основних положень архівної реформи в Росії за проектами комісії 1873 та 1892 рр. У зв'яку з цим на початку 1899 р. він виїздить у Німеччину, Бельгію, Францію, Італію та Австрію. Повернувшись, виступає на XI Археологічному з'їзді в Києві з доповіддю "Централізація державних архівів Західної Європи у зв'язку з архівною реформою в Росії". На основі цих матеріалів у 1902 р. він випускає книгу "Архівна справа в Росії".

Д. Я. Самоквасов продовжує архівну тематику у виступах на наступних археологічних з'їздах.

1905 р. XIII Археологічний з'їзд в Катеринославі: "Про сучасний стан наукових розробок давніх архівних матеріалів".

1908 р. XIV Археологічний з'їзд в Чернігові. Разом з виступами на археологічну тематику, доповідь: "План архівної роботи по збиранню та систематизації документів".

Поряд з науковою роботою по архівістиці він займається і ремонтом та обладнанням приміщень архіву, піклується і про співробітників.

Окрім посади управляючого Московським архівом Міністерства юстиції, Д. Я. Самоквасов був затверджений спочатку позаштатним екстраординарним, а потім (з 1900 р.) заслуженим ординарним професором Московського університету. Також читав лекції з історії права в ліцеї цесаревича Миколи та був почесним членом майже всіх археологічних товариств, архівних комісій та музеїв.

Ю. М. СИТИЙ (Чернігів)

ВКЛАД Д. Я. САМОКВАСОВА У ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК МЕЖИРІЧЧЯ ДЕСНИ ТА ОСТРА

Д. Я. Самоквасов у ряді своїх праць ("Древние города России", "Северянская земля и северяне по городищам и могилам", "Могилы Русской земли" та інші) описує ряд пам'яток, розташованих у межиріччі Десни та Остра, а також подає їх перелік з посиланням на "Черниговские епархиальные ведомости", використовуючи при цьому додаткові дані, отримані ним у результаті опитування. На цій території ним зазначені городища біля с. Ядути, Білої Вежі, Івангорода, Сиволожі, Борзни, Глібовки, Ковчина, Гайворона; при цьому відносно двох останніх приведені дані, що фіксують стан збереженості пам'яток на той час. Наприклад, на Ковчинському городищі, судячи з опису Д. Я. Самоквасова, існували великі вали у три ряди, що обмежували площу біля 5-ти десятин. На сьогоднішній день тут фіксуються лише дві укріплені частини, загальною площею 2,5 га.

В цих творах є свідчення про розкопки курганного могильника біля залізничної станції Бахмач-Роменський (сучасна територія депо), який до нашого часу не зберігся. В той же час, це єдиний курганний могильник, зафіксований Д. Я. Самоквасовим на зазначеній території, що на наш погляд, свідчить про відсутність даної категорії пам'яток у регіоні вже наприкінці XIX ст.

Розглянувши відомості про давні городища, Д. Я. Самоквасов локалізує літописний Всеволож в міст. Сиволожі Борзнянського повіту, а літописний Глебль — поблизу с. Глібовка на лівому березі Ромна. Д. Я. Самоквасовим була здійснена і одна з перших спроб картографування давніх городищ на підставі матеріалів анкети 1873 р. Городки "... числом 20 ..." він об'єднує у Всеволожську волость, розташовуючи її поряд з Липовською,"... на прямом пути между Глеблем и Черниговом...". Проте, виділення волості було здійснено ним суто механічно, без будь-якого врахування відомостей письмових джерел, за що Д. Я. Самоквасов піддався критиці вже сучасниками. І все ж свідчення про давньоруські пам'ятки межиріччя Десни та Остра, подані у працях Д. Я. Самоквасова, не втрачають свого наукового значення і сьогодні, а в окремих випадках є взагалі єдиною інформацією про вже неіснуючі пам'ятки.

В. О. ДЯТЛОВ (Чернігів)

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ У НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ В КІНЦІ XVIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Соціально-культурне середовище Новгорода-Сіверського в останній чверті XVIII ст. формувалося в умовах значних політичних та економічних зрушень. Місто стало центром Новгород-Сіверського намісництва (1782—1796 рр.) та окремої єпархії (1785—1797 рр.). Деякий час тут функціонувала духовна семінарія, а згодом було відкрито головне народне училище. Все це сприяло концентрації в місті високоосвічених представників українського дворянства, духівництва і чиновництва. Саме на цьому соціальному грунті у 80—90 рр. у Новгороді-Сіверському утворився осередок інтелектуальної опозиції політиці царату в Україні, що базувався на ідеях автономізму. Серед місцевого духівництва було також чимало прихильників автокефалії української Церкви (В. Сокальський, М. Значко-Яворський, В. Шишацький). Патріотичні настрої сприяли розвитку історичних досліджень. У цей час у Новгороді-Сіверському були створені історичні праці М. Маркова, І. Яновського, А. Пригари, І. Халанського, А. Худорби. Із цим культурним осередком була також пов'язана творчість українського письменника О. Лобисевича.

Однак у першій третині XIX ст. внаслідок адміністративних перетворень Новгород-Сіверський втратив статус важливого політичного центру Лівобережної України. Місцеві культурні сили у цей період гуртуються навколо гімназії на чолі з її першими директорами І.Халанським та І.Тимковським. Завдяки їх зусиллям гімназія перетворюється на один з кращих навчальних закладів України. Більше того, І.Халанський наполегливо відстоював ідею заснування у місті університету. На думку відомого дослідника О.Оглобліна, з новгород-сіверського культурно-просвітянського осередку походила славнозвісна "Історія русів", створена між 1822 і 1825 рр.

Зусилля місцевої інтелігенції не могли, однак, зупинити "сповзання" Новгорода-Сіверського в 30—40 рр. минулого століття на рівень типового провінційного повітового міста. Після придушення повстання декаб- ристів і польського повстання 1831 р. царський уряд посилив контроль за вихованням молоді у навчальних закладах. У 1833 р. Новгород-Сіверську гімназію змушені були залишити талановиті викладачі старшого покоління К. Капля, П. Левицький, Г. Македонський, І. Сбітнєв.

Однак, Новгород-Сіверська гімназія і надалі залишалася центром тяжіння для різночинної молоді північної Чернігівщини. Саме у цьому соціально-культурному середовищі пройшли дитинство та юність Д. Я. Самоквасова, сформувалися його інтереси, ідеали та уподобання.

О. Б. Коваленко, Л. В. ЯСНОВСЬКА (Чернігів)

Д. Я. САМОКВАСОВ І ЧЕРНІГІВСЬКА ПРЕСА

Дмитро Якович Самоквасов вніс значний вклад у вивчення історичного минулого Чернігово-Сіверської землі. Фахівцям добре відомі його грунтовні праці з історії краю. Разом з тим, з поля зору дослідників випали публікації у місцевій пресі, пов'язані з діяльністю видатного історика та археолога. Це, насамперед, статті самого Д. Я. Самоквасова, а також матеріали до його біографії.

До першої групи належать дві студії Д.Я.Самоквасова, надруковані у неофіційній частині "Черниговских губернских ведомостей". Одна з них — "О городищах и курганах в земле северян и их значение в истории" (ЧГВ. — 1872. — № 44) — містить цікаві відомості про розкопки курганів так званої Троїцької групи, що на Болдиній горі у Чернігові. На особливу увагу, як зазначив дослідник, заслуговують кургани Гульбище та Безіменний, що містять багаті поховання поганської доби.

Іншу статтю Д. Я. Самоквасова — "Новые археологические исследования и находки в городе Чернигове и его окрестностях" (ЧГВ — 1878. — № 35) — присвячено підсумкам польового сезону 1878 р., коли під його керівництвом у Чернігові та околицях було розкопано 62 кургани та фундаменти Благовіщенської церкви, розкопки яких розпочав того ж таки року Т. В. Кибальчич. Нарешті, вчений навів відомості про нововиявлений скарб — 9 срібних київських та чернігівських гривен (треба відзначити, що це єдиний їх опис, відомий фахівцям), а також про коштовності з поховання XII—XIII ст. поблизу Катеринінської церкви, знайдені під час будівельних робіт (2 срібних колти з черню та 2 срібних браслети).

Другу групу публікацій становлять матеріали про життєвий шлях та наукову діяльність Д. Я. Самоквасова. Серед них привертає увагу стаття Т. Стефановського "Раскопки на погосте черниговского кафедрального собора в 1883 г.", вміщена в "Черниговских епархиальных известиях"(1883. — № 22). У ній йдеться про дослідження Д. Я. Самоквасова на території стародавнього дитинця. Згодом інша місцева газета "Черниговское слово" (1911. — 2 лютого) надрукувала огляд праці Д. Я. Самоквасова "К вопросу о государственных цветах древней России", підготовлений хранителем архіву, музею та бібліотеки Чернігівської архівної комісії Є. Корноуховим. Місцева преса Чернігівщини відгукнулася і на смерть видатного земляка. "Черниговское слово" оприлюднило два некрологи Д. Я. Самоквасова (1911. — 10 серпня; 13 серпня). Перший з них, анонімний, стисло викладав біографію покійного вченого. Натомність другий, написаний Є.Корноуховим, містив відомості про зв'язки Д. Я.Самоквасова з Чернігівщиною та його археологічні дослідження в цьому регіоні.

Нарешті, на шпальтах того ж таки "Черниговского слова" упродовж 1916 р. з'явилися грунтовні студії археолога і нумізмата В. Шугаєвського, присвячені Д. Я. Самоквасову. Приводом до появи великої статті "Памяти Дмитрия Яковлевича Самоквасова (Новые приобретения Черниговского городского и архивной комиссии музея)" (ЧС. — 1916. — 13, 16, 22 липня) стала передача музеєві вдовою вченого археологічних пам'яток, виявлених Д. Я. Самоквасовим у ході показових розкопок в Чернігові під час XIV Археологічного з'їзду (1908 р.). Перу В.Шугаєвського належить також стаття "Борьба Д.Я.Самоквасова с германизмом" (ЧС. — 1916. — 28, 30 липня). Значною мірою навіяна політичною ситуацією, що склалася за років першої світової війни, публікація разом з тим відображає погляди Д. Я. Самоквасова на норманську проблему.

Таким чином, матеріали місцевої преси дозволяють з'ясувати деякі аспекти біографії Д. Я. Самоквасова і засвідчують постійні зв'язки вченого з рідною Чернігово-Сіверською землею.

О. П. МОЦЯ (Київ)

МОГИЛИ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Поховальні пам'ятки кінця I — початку II тис. н. е. на площі південного, основного регіону Чернігово-Сіверської землі вивчаються вже близько 100 років. На сьогодні зібрана інформація про археологічні дослідження на 72 курганних і 11 грунтових некрополях.

Вже відомо про більш як 330 підкурганних комплексів із залишками поховань за обрядом кремації (161 — на стороні від місця майбутнього поховання, 171 — на місці поховання), понад 790 за обрядом інгумації (197 — на і вище рівня давньої поверхні, 593 — в підкурганній ямі). В 100 випадках насипи являлись меморативними пам'ятниками в честь загиблих далеко від дому, а про більш як 10 комплексів явно недостатньо наявної інформації. Всього вивчено 1236 курганів.

На грунтових некрополях зафіксовано близько 300 могил (не враховуючи кількох сотень безкурганних поховань в Чернігові, котрі досліджували В. П. Коваленко, О. В. Шекун та А. Л. Козаков в останні роки, які ще в повній мірі не опрацьовані). Крім того, є відомості про захоронення в печерах, під підлогами давньоруських храмів, в 14 кам'яних гробницях, 3 аркосоліях, в братській могилі (Путивль) жертв нашестя орд Батия в XIII ст.

Різноманітний супроводжуючий інвентар (кераміка, зброя, прикраси, предмети побуту, монети, культові символи і т. п.) виявлено в 674 підкурганних похованнях і 25 грунтових могилах. Це становить відповідно 55 % і 8 % від загальної кількості захоронень вивчених двох груп поховальних пам'яток. В порівнянні із загальною кількістю могил всього південноруського регіону в цьому відношенні є певні

відмінності: наявність інвентаря тут зафіксовано відповідно в 64 та 30 відсотках поховань. Є також відмінності в кількості випадків наявності інвектаря серед підкурганних захоронень чернігово-сіверської зони за обрядом кремації — 86 % від всіх виявлених могил цієї групи (286 комплексів) та інгумації — 49 % (388). Високий показник у першому випадку пояснюється використанням глиняного посуду в якості похоронної урни (інші категорії поховального інвентаря в цій групі захоронень зустрічаються рідше).

Серед вивчених комплексів найбільш цікавими є виявлені в Любечі (роботи М.Є.Бранденбурга та інших), Табаївці (В. Б. Антоновича), Шестовиці (Д. І. Бліфельда), Кветуні (В. О. Падіна), Воронежі (І. С. Абрамова), Пересажі (С. С. Ширінського), Звеничеві (О. В. Шекуна). Але найбільший внесок у дослідження цієї категорії археологічних пам'яток зробив Д. Я. Самоквасов, який на 21 могильнику розкопав 377 курганів — тобто третину (31 %) всіх вивчених на сьогодні підкурганних комплексів кінця I — початку II тис. н. е. Чернігово-Сіверської землі. Найбільш цікавими виявились результати його робіт в самому Чернігові (в першу чергу — знаменита Чорна Могила), Седневі, Гущині, Левинках, Мериновці. Крім того, вчений систематизував інформацію про польові роботи інших дослідників та зафіксував дані про наявність багатьох курганних могильників (і не тільки на розглянутій тут території басейнів річок Дніпра, Десни, Сейму та ін.). Результати своєї робити Д. Я. Самоквасов виклав на сторінках кількох монографій та в окремих публікаціях. Тому можна впевнено стверджувати, що він одним з перших серед вітчизняних дослідників ввів поховальні пам'ятки як повноцінне джерело для вивчення історії Київської Русі. Правда, на рубежі XIX — XX ст. курганні старожитності частіше використовувались лише як ілюстративний матеріал при написанні узагальнюючих праць.

Зараз отримані Д. Я. Самоквасовим та іншими дослідниками археологічні матеріали дозволяють розглядати й вирішувати цілий ряд актуальних проблем. Основними серед них є:

1) формування давньоруських урбаністичних центрів в межах окремих людських агломерацій (Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ);

2) поступова феодалізація чернігівської округи в IX—X ст. і заміна місцевої князівської династії представниками великокнязівської родини в послідуючий хронологічний період;

3) одержавлення західносіверянської території по лінії Чернігів — Седнів (Сновськ) — Стародуб — Кветунь та східносіверянської з виходом на Курськ, а потім й внутрішніх районів Дніпровського Лівобережжя;

4) етнічний склад населення окремих пунктів, і в першу чергу — таборів дружинників київських зверхників (автохтони, переселенці з

Правобережжя Дніпра та північних територій східнослав'янського світу, скандинави, фінно-угри, кочівники);

5) соціальне розшарування в сіверянському середовищі кінця I—початку II тис. н.е. (князівська верхівка, бояри, дружинники, церковнослужителі, смерди ...);

6) специфіка ідеологічних уявлень населення в розглянутий історичний період (питання протистояння язичництва і християнства, двовір'я, певна трансформація нової релігії східних слов'ян під впливом місцевих факторів).

Подальше дослідження могильних старожитностей населення давньоруського часу на території Чернігово-Сіверської землі дозволить повніше і детальніше освітлювати середньовічну історію Лівобережної України та сусідніх регіонів.

І. І. МОВЧАН (Київ)

КИТАЇВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК У КИЄВІ

Першопроходцем у вивченні Китаївського могильника був Д. Я. Самоквасов, який 1874 року, під час роботи III Археологічного з'їзду в Києві, розкопав чотири кургани. Всі вони виявилися з однаковим обрядом поховання — трупопокладенням. Поховання були безінвентарними і лише в одному знайдено срібний хрестик з ланцюжком та намистини із скла. Через два роки В. П. Науменко розкопав ще три кургани, причому одне з поховань було трупопокладанням (кістяк дитини із залізним ножичком), а два інших представили новий для цього могильника обряд — тілоспалення.

У 1886 та 1899 роках В. В. Хвойка та В. А. Городцов розкопали ще 7 курганів, які показали однаковий обряд поховання — трупопокладення. Найбільші розкопки на Китаївському могильнику були проведені О. Д. Ертелем у 1911—1914 роках. За цей час він розкопав значну кількість курганних насипів. Лише в 1961 та 1963 роках А. І. Кубишев та В. І. Бідзіля розкопали в Китаєві 2 кургани з обрядом тілопокладання і з'ясували, що вони належать до давньоруського часу. Починаючи з 1973 року автором в різні роки було досліджено ще 12 курганів.

Могильник є частиною археологічного комплексу, розташованого на південній околиці Києва, відомого в історичній літературі під назвою Китаївського. До нього відноситься городище, селище-посад та могильник, що складається з трьох окремих курганних груп.

Перша з них міститься на вершині та схилах Китаївських висот і прилягає безпосередньо до західної околиці городища. Друга група розташована за 700—800 м на південний захід від першої, праворуч від шляху, що пролягає по глибокому яру і веде від монастирських

споруд через греблю (вздовж верхнього ставка) та пагорб у село Пирогів. Третя, найменша за кількістю курганів (всього 23 насипи), розташована на захід від другої групи на відстані 60 м.

Всього на могильнику був 391 курганний насип. За станом курганів виділено три категорії їх збереженості: цілі насипи, розкопані археологами та пограбовані кургани. На першій курганній групі Китаєвського могильника був 181 насип, з яких цілих 138 курганів, 13 — розкопано та 30 пограбовано. На другій та третій групах разом нараховувалось 210 курганів, з яких 163 цілі, 27 — розкопано та 20 — пограбовано.

Китаївський могильник слід відносити до некрополів міського типу. Це відчувається, насамперед, за характером поховального інвентаря, що вказує на явний слід міського ремесла на речах. Більшість із них виготовлена місцевими ремісниками, а частина виробів могла потрапити з київських майстерень.

На могильнику виділяється три основні обряди поховань: тілопокладення, тілоспалення та кенотаф. Очевидно, певний час ці обряди співіснували, але згодом обряд тілоспалення був витіснений у зв'язку з поширенням християнських канонів.

В. В. БОГОМОЛЬНИКОВ (Гомель)

ФОРМЫ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА В КВЕТУНИ И НА ОСНОВНОЙ ТЕРРИТОРИИ РАДИМИЧЕЙ

Кветунь — древнерусский могильник, расположенный, по нашему мнению, на юго-восточной окраине земли радимичей. Этнический характер этого памятника до сих пор является предметом дискуссий. Обращает на себя внимание как размер Кветунского могильника (некогда там насчитывалось несколько тысяч насыпей), так и количество исследованых погребений (более двухсот).

Форма погребального обряда — это сочетание вида погребального сооружения с видом (т.е. характером погребения) и типом (т. е. уровнем погребения) погребального обряда. В связи с тем, что каждый из названных элементов не оставался неизменным, известно несколько форм погребального обряда. Древнейшим видом погребальных сооружений радимичей, вятичей, северян был "столп", упоминаемый в летописи. Впоследствии вместо столпов стали возводить курганы, а после исчезновения обычая хоронить покойных в курганах на Руси вновь широко распространились столпы (бдыны); обряд трупосожжения сменился обрядом трупоположения; неямные погребения были вытеснены ямными.

ФОРМА I. Описание древнейшей формы погребального обряда радимичей и их соседей дано в летописи: "И аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ, и по семъ творяху кладу велику, и возложахуть й на кладу, мертвеца сожьжаху, и по семъ собравше кости вложаху в

судину малу, и поставляху на столпе на путех ...". Археологических примеров таких захоронений, к сожалению, нет.

ФОРМА II (6).+ Все элементы предыдущей формы остаются прежними, но к ним добавляется еще один — курган, новый вид погребального сооружения. Деревянные "столпы" (их в настоящее время называют домовинами) оказываются скрытыми от глаз курганными насыпями. Размеры курганов значительны. Так, курган с поясным набором (один из двух, раскопанных в Кветунском могильнике) достигал 20 м в диаметре, сложен этот курган был на всхолмлении и, по мнению автора раскопок В. А. Падина, когда-то имел значительную высоту; диаметр кургана № 102 в том же могильнике равнялся 18 м, высота— 1,65м. Все шесть исследованых погребений оказались неямными.

ФОРМА III (4). От предыдущей формы отличается только тем, что "столпы" сооружались не на материке, а в ямах. Средняя высота курганов — 1,2 м, средний диаметр — 8 м. Все четыре погребения раскопаны в Кветунском могильнике.

ФОРМА IV (37). Вид погребального обряда — трупосожжение, тип погребального обряда — неямный, домовины в курганах отсутствуют. Средняя высота курганов — 1,7 м, средний диаметр — 9 м. В 11 курганах трупосожжения были неполными, в остальных — полными. 14 трупосожжений совершены на месте, восемь на стороне. Из 37 погребений этой формы в Кветуни обнаружены только три.

ФОРМА V (16). Форма V близка к форме II сочетанием двух видов погребальных сооружений — "столпов" и курганов, а также неямным типом погребального обряда. Но вид погребального обряда уже иной — трупосожжение уступает место трупоположению. Средняя высота курганов достигает 1,8 м, средний диаметр близок к 10 м. В Кветуни раскопаны два погребения указанной формы.

ФОРМА VI (34). Отличается от предыдущей формы типом погребального обряда — погребения совершаются в ямах, там же в большинстве случаев помещаются и "столпы". Средняя высота курганов несколько превышает 0,6 м, средний диаметр равен 7,5 м. Большинство курганов с указанной формой погребального обряда сосредоточено в Кветуни, два исследованы в Мериновке и два — в Левенке.

ФОРМА VII (576). Покойные похоронены в курганах без дополнительных деревянных сооружений в виде домовин, вид погребального обряда трупоположение, тип погребального обряда — неямный. Высота курганов редко бывает ниже 0,5 м и редко превышает 2 м, при этом около половины курганов имеют высоту в пределах 1—1,5 м. Обычно диаметр насыпей колеблется от 6 м до 10 м.

ФОРМА VIII (114). Отличается от предыдущей формы типом погребального обряда: погребения помещаются в ямах, ниже уровня горизонта. Среди курганов, особенно над мужскими погребениями,

+ Здесь и далее цифра в скобках означает количество погребений.

встречаются большие, высотой более 2,5 м, иногда даже более 3 м. Но высота большинства насыпей не превышает 1 м, многие имеют высоту до 0,5 м. Диаметр чаще всего колеблется в пределах 6—8 м. Ясно прослеживается тенденция к уменьшению размеров курганов.

Таким образом, в Кветуни зафиксированы некоторые редкие формы погребального обряда. Несмотря на существование различных точек зрения, наиболее вероятно, что это объясняется городским характером Кветунского могильника.

П. М. ПОКАС (Київ)

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АНТРОПОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ Д. Я. САМОКВАСОВА.

Д. Я. Самоквасов зробив значний внесок до джерелознавчої бази не тільки археологічної, але й антропологічної науки. В результаті його розкопок отримані декілька антропологічних серій давньоруського часу, зокрема з Чернігова та його околиць (могильники на Болдиних горах, біля с. Гущин, поблизу церкви Бориса та Гліба), які стали предметом досліджень декількох поколінь антропологів (Богданов А. П., Дебець Г. Ф., Трофімова Т. А., Алексєєва Т. І. та ін.). Але й зараз аналіз цього матеріалу дає можливість зробити нові висновки та відкриття в галузі палеонтропології.

Так, останні дослідження краніологічних серій Чернігівщини дали можливість Т. І. Алексєєвій прийти до висновків про належність їх до мезо-доліхокранного вузьколицього європейського типу, причому порівняння величин ознак міських та сільських черепів навели дослідницю на думку про притаманність брахікефалізації та укрупнення скелетів для перших за рахунок урбанізації та кращого харчування.

Нами проведені дослідження кожної серії окремо на могильниках Чернігівщини. Аналіз їх в цілому підтвердив висновки московських антропологів про типологічні мезокранію та вузьколиціcть чернігівських серій. Але намічені й деякі відмінності між серіями самого Чернігова та його округи. Так, група черепів з міського кладовища XI—XII ст. біля церкви Бориса та Гліба характеризується суббрахікранією та середньошироким невисоким лицьовим відділом з добре виступаючим носом та незначним сплющенням переніссся.

Краніологічна серія з курганів на Болдиних горах при звичайній типологічній схожості з іншими чернігівськими групами має більші розміри поздовжнього діаметру, дещо вищий та різкіше профільований лицьовий відділ. Саме ці ознаки зближують Болдинську групу черепів з сіверянськими курганними серіями XI—XIII ст. міжріччя Сейму та Сули (могильники Зелений Гай, Камінне, Горналь та ін.).

Вищезгадана ж "Борисоглібська" серія Чернігова в рамках мезокранного типу складається з декількох варіантів, аналоги яким ви-

явлені як серед серій Чернігівської округи (могильники Ліскове, Гущин), так і правобережних придніпровських (могильники Київського Подолу, Козаровичі та ін.).

Таким чином, аналіз здобутих ще наприкінці XIX ст. Д. Я. Самоквасовим краніологічних серій і нині дає можливість проводити дослідження за рядом тем, в тому числі і вивчення історико-генетичного формування міського та сільського населення південноруських земель X—XIII віків.

Л. В. ШЕВЦОВА (Київ)

НОВІ ДАНІ ПРО МОГИЛИ СІВЕРЯНСЬКОЇ ЗЕМЛІ
(До питання про матеріальну культуру поховань Автуницького курганного могильника)

В 70-х рр. XIX ст. за ініціативою Д. Я. Самоквасова були розіслані по губерніях так звані "опитувальні листки", у відповідях на які містилась інформація про числені археологічні пам'ятки, і в т. ч. — про могильник, розташований між селами Автуничі і Лемешівка. Під час розвідок у 1984 р. О. В. Шекун зафіксував одну (третю) курганну групу цього могильника. Дві інші групи обстежувались уже в 1986 р.

Автуницький могильник складається з трьох курганних груп і розташований на захід та північний захід від давньоруського поселення на відстані 280—550 м (Моця, Коваленко, Орлов, 1988). Всі три групи насипів знаходяться в лісопосадках Рубежанського лісництва і налічують: перша — 30, друга — 8, третя 26 курганів. Друга курганна група, за свідоцтвами старожилів, була більш чисельною, але частина насипів виходила на поле і в 50-х рр. була знесена під час проведення земляних робіт. Слід припустити, що за кількістю поховань вона була близька до I-ої і III-ої груп і спочатку могла налічувати 20—30 курганів.

Дослідження могильника проводились силами Дніпровської Давньоруської експедиції ІА АН України та Чернігівського педінституту протягом трьох польових сезонів. Із 64 курганів 12 виявились меморативними комплексами, в 9 залишились сліди грабіжницьких перекопів (деякі зроблені ще в давнину). Зафіксовано одне безкурганне поховання. Очевидно, це був досить раній за часом курган відносно оточуючих і його насип був використаний при насипанні сусідніх. Більшість поховань індивідуальні (44 поховання), 7 парних, 1 колективне (Бондарець, 1992). Кераміка та речі в похованнях дозволяють датувати час спорудження насипів кінецем X — початком XIII ст. Інвентар — досить одноманітний і бідний — є традиційним для сільських курганих могильників: прикраси, предмети побуту, зброя, посуд, знаряддя праці.

Збереглися сліди тризни — фрагменти кераміки, вуглики, кістки тварин у заповненні ритуальних ровиків, в основі та засипці курганів.

Для заупокойної їжі вживались свійський бик, корова, свиня — кістки належать переважно молодим та напівдорослим особинам (визначення О. В. Потапова, О. П. Журавльова, О. В. Маркової). Найбільш часто рештки заупокійної їжі трапляються в насипах і ровиках курганів третьої групи.

Серед інших категорій знахідок присутні предмети не тільки ритуального характеру, але й речі культурного призначення, котрі наділялись магічними властивостями: шумлячий амулет-бубонець та "чортів палець".

З утвердженням християнства на державному рівні еволюціонує і поховальний обряд. Трупопокладення в могильних ямах, відсутність в деяких курганах пропалених майданчиків і вогнищ, сліди гробовищ (залишки деревини, цвяхи) свідчать про поступове відмирання язичницьких пережитків. Це виражено і у великій кількості безінвентарних поховань, що становлять 52 % від загальної кількості, тобто більше половини.

Поховальний обряд та інвентар курганів Автуницького кладовища традиційні для сільських могильників і не відрізняються від синхроних пам'яток на території південноруських земель.

В. К. КОЗЮБА (Київ)

ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ В КАНІВСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'Ї (за матеріалами досліджень Д. Я. Самоквасова)

Одним з багатьох регіонів України, де проводив свої археологічні дослідження Д. Я. Самоквасов, було Канівське Подніпров'я (колишній Канівський повіт Київської губ.). Тут протягом 1876—77 рр. ним було досліджено багато пам'яток (в основному поховань) різних історичних епох — доби бронзи, скіфсько-сарматського та давньоруського часів.

До останньої з них відноситься два типи пам'яток, які привертали особливу увагу відомого вченого — курганні могильники та городища. Вони належали ентичним групам — слов'янській (городища та кургани) та кочівницькій (кургани).

Біля с. Росави Д. Я. Самоквасов досліджував курганні могильники в двох місцях — в уроч. Лучки та біля кладовища. Перший з них складався, в свою чергу, з двох груп — слов'янської та кочівницької. Він був частково досліджений ще у 1860 р. В уроч. Лучки дослідник розкопав 14 слав'янських курганів, а біля кладовища — ще 24.

Цікаві матеріали були виявлені Д.Я.Самоквасовим в чотирьох кочівницьких похованнях в уроч. Лучки. Їх датування та призначення окремих речей з них викликало дискусію серед дослідників. Серед цих поховань найбільш багатим виявилось жіноче поховання з конем в кург. 1.

Г. О. Федоров-Давидов датував досліджене Д. Я. Самоквасовим поховання в кург. 1: IV період (тобто — другою половиною XIII—XIV ст.). Мабуть, на це датування вплинула наявність досить незвичного головного убору, аналогії якому він вбачив в монгольських бокках. Датуючими в похованні також можна вважати виту шийну гривну та витий браслет з лазуритовими вставками на сплющених кінцях. Останній Г. О. Федоров-Давидов відніс до III типу і датував, за аналогіями, давньоруським часом, супереча, таким чином, своєму ж датуванню поховання. С. О. Плетньова не наважилась окремо датувати це поховання, хоча й віднесла його до своєї типологічної групи 4, яку датувала серединою другою половиною XII ст. На нашу думку, поховання можна датувати початком — серединою XII ст.

Розкопане Самоквасовим поховання з конем (кург. II) Г. О. Федоров-Давидов не датував, а С. О. Плетньова тільки відзначила, що вудила з нього відносяться до типу ГІ, а стремена — до типу ВІ, а з цього виходить, що поховання можна датувати приблизно серединою XII ст.

Цікавим виявилось досліджене Д. Я. Самоквасовим поховання з конем в кург. III. В ньому була знайдена шабля, кольчуга, наконечники стріл та інше спорядження кінного воїна-кочівника. Г. О. Федоров-Давидов і це поховання без достатніх підстав відніс до IV періоду. С. О. Плетньова опублікувала деякі речі з нього, в цілому датуючи його кінцем XII — початком XIII ст. Досить рідким є присутність в похованні пари стремен різних типів (ВІ та ДІІІ), а також розташування шаблі не з лівого, як завжди, а з правого боку похованого, що, ймовірно, вказує на те, що він був лівшою. Довжина шаблі, як вказує Д. Я. Самоквасов, становила біля 110 см. Це говорить про те, що шабля, скоріш за все, відноситься до типу В або Г (за класифікацією С. О. Плетньової), які датуються першою половиною XII ст., що не співпадає із загальним датуванням похованого дослідницею.

Впускне поховання кочівника в кургані Панська могила було з конем. В ньому знайдено верхню половину шаблі та деталі спорядження коня — вудила й стремена. Це поховання можна датувати XII ст.

Досить відомим є впускне поховання кочівника з конем з кургану II біля с. Яблунівки (суч. с. Яблунів Канівського р-ну Черкаської обл.), досліджене Д. Я. Самоквасовим у 1876 р. Воно датоване по знайденій в ньому половинці золотої візантійської монети XII ст. З речей в цьому похованні виділимо намисто, що є незвичним явищем для поховань воїнів-кочівників, та вудила з псаліями-вусиками. Судячи з малюнку поховання у виданні Д.Я.Самоквасова, це вудила, які Г. О. Федоров-Давидов відніс до типів АІ та БІ, БІІ і які датуються не пізніше XI ст. З цього випливає, що поховання можна датувати початком XII ст.

Впускні поховання кочівників з конем були розкопані Д. Я. Самоквасовим і в інших курганах біля Яблунівки та між селами Гамарнею і Конончею.

Крім досліджень курганних поховань, Д. Я. Самоквасов вивчав і залишки городищ, два з яких він обстежив у Каневському пов. у 1876 р. Одне з них розташовувалось між Яблунівкою та Гамарнею і було дуже розореним. Судячи за знахідками з нього, городище можна віднести до давньоруських. Пам'ятку більше ніхто не досліджував і уточнення місця її знаходження та часу існування ще належить зробити. Городище на північ від с. Пекарів (Княжа гора) вперше археологічно досліджував також Д. Я. Самоквасов.

Частина колекції Д. Я. Самоквасова ще потребує введення до наукового обігу та публікації на сучасному рівні.

Ф. А. АНДРОЩУК (Киев)

КУРГАНЫ В РАСКОПКАХ Д. Я. САМОКВАСОВА И "ДРУЖИННАЯ" ПОГРЕБАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА

Начало систематических исследований погребальных памятников Подесенья связано с именем Д. Я. Самоквасова. Накопленный и существенно дополненный раскопками Д. И. Блифельда, С. С. Ширинского, А. П. Моци археологический материал позволил поставить ряд принципиальных проблем, связанных с его интерпретацией и оценкой в контексте существующих историко-археологических концепций.

Начатые в конце XIX — нач. XX вв. масштабные исследования памятников Приладожья, Гнездова и Ярославского Поволжья уже в то время склоняли некоторых исследователей к типологической близости их культур (Спицын А. А., 1899). Сейчас большинство исследователей объясняют близость этих памятников существованием единой дружинной культуры, синтезировавшей разнообразные культурные импульсы.

"Дружинная" погребальная культура характеризуется следующими признаками: мечи, скрамасаксы, щиты, копья, стрелы, конское снаряжение, костяные острия. Костюм репрезентирован кафтанами или рубахами с бронзовыми пуговицами и скандинавскими фибулами. Совокупность данных признаков зафиксирована в двух видах погребений, известных из раскопок Д. Я. Самоквасова: сожжениях и погребальных камерах.

Устойчивость перечисленных признаков позволяет выделить следующие типы погребальной культуры: А — камеры, В — сожжения, С — большие курганы.

В целом, выделяется два основных вида камер: земляные и деревянные. Последние делятся на два конструктивных типа: камеры с четырьмя угловыми столбами и погребальные камеры, сколоченные из деревянных брусьев (Андрощук Ф. О., Осадчий Р. М., 1992). Д. И. Блифельд разделил погребения в камерах на четыре группы: одиночные погребения воина — (A_1), погребения воина с конем — (A_2),

погребения воина с женщиной — (A_3), погребения воина с женщиной и конем — (A_4).

Сожжения подразделяются на кремации на стороне — (B_1) и на месте — (B_2). Кремирование на месте совершалось просто на костре или на специально сооруженной конструкции в виде "домиков мертвых" (Рыбаков Б. А., 1949; Бліфельд Д. І., 1977).

Особый погребальный тип представляют т.н. "большие курганы", исследованные в 1872—1873 гг. Д. Я. Самоквасовым в Чернигове. Несмотря на то, что Д. Я. Самоквасов эти курганы до конца не исследовал (во всех курганах за материк была принята песчаная насыпная подушка; в "Безымянном" из-за раскопок колодцем первичной насыпи железный котел с остатками тризны и оружием, видимо, остался в стороне), сохранившийся материал позволяет выделить Черную могилу, Гульбище и Безымянный в единый культурный тип.

В литературе уже отмечалось типологическое сходство больших курганов Чернигова и Гнездова (Рыбаков Б. А., 1949; Булкин В. А., 1988). Сравнительный анализ курганов Гнездова и Чернигова позволяет выделить следующие общие черты их погребального обряда: 1) — сожжение на подсыпке; 2) — последующее особенное оформление места погребения, состоящее из группирования жертвенного комплекса после сожжения; 3) — видовой состав жертв; 4) — оформление кургана в форме шаровой насыпи с ровной поверхностью или усеченной пирамиды.

В свое время еще А. А. Спицын связывал истоки больших дружинных курганов с монументальными погребальными памятниками Северо-Запада. Сейчас эту точку зрения поддерживает В. Я. Конецкий. Представляется, что такие общие черты больших курганов и сопок как ярусность, общий жертвенный и вещевой состав, а также хронологическое сосуществование, вполне позволяет связывать большие черниговские и гнездовские курганы и сопки Северного Поволховья (насыпи 5-III и 14-III по Петренко В. П., 1985).

Безусловно, что изучение памятников "дружинной" погребальной культуры должно осуществляться в контексте исследования аналогичных комплексов соседних территорий Восточной и Северной Европы. Полагаем, что такой путь внесет некоторую ясность в проблему хронологии погребальных комплексов конца I тыс. н. э. Проблема хронологии дружинных древностей Южной Руси специально не исследовалась, хотя настоятельная необходимость такого рода работы постоянно подчеркивается (Моця А. П., 1987). Обычно датировка этих памятников в лучшем случае ограничивается в рамках IX—X вв., в широком смысле — IX—XI вв. Малочисленность и фрагментарность вещевых комплексов Киевского Подола исключает возможность их синхронизации с дружинными комплексами Киева и Черниговщины. Единственно возможным представляется, на наш взгляд, метод коррелирования типов вещей в погребальных комплексах,

характеризующихся устойчивым сочетанием признаков (метод П. Рейнеке).

Не менее важным вопросом является проблема атрибутики "дружинной" погребальной культуры. Дело осложняется еще и тем, что по логике всякому интерпретационному исследованию должно предшествовать хронологическое расчленение материала, что до сих пор остается не осуществленным. Оценивать материал как факты, свидетельствующие о "феодализации" племенных территорий, вряд ли имеются основания, поскольку феодализм — система социальных, главным образом, личных отношений (Гуревич А. Я., 1970; Толочко А. П., 1992), в археологическом материале не отразимых. Имеющиеся летописные источники, повествующие о событиях IX—X вв., относятся к "десакрализованной исторической традиции" и поэтому исключают возможность объективной информации (Толочко А. П., 1992). Отсутствие типологической связи материала с предшествующими культурами (тип оружия, одежды и др.), вряд ли объясняется существованием моды, современное понимание которой, согласно исследованию Фернана Броделя, сформировалось после 1700 г. Напротив, очевидная аналогичность синхронным комплексам Гнездова, Тимирева, Приладожья и Бирки, исключает возможность континуитета с этим кругом древностей.

Сложившаяся проблемная ситуация убеждает нас в возможности выделения памятников типа Приладожских курганов, Гнездова, Тимирева, Шестовиц, Седнева и др. единую археологическую культуру, результатом образования которой стали миграции (Клейн Л. С., 1992). Погребальные типы этих памятников вместе с синхронными кладами восточных монет являются "культурными типами" (по У. Тэйлору и Л. С. Клейну) и соотвтствуют конкретным культурно-историческим реалиям, связанным с комплексом ментальных представлений о потустороннем мире.

В. Н. ГУРЬЯНОВ (Брянск)

КАМЕРНЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ НА БРЯНЩИНЕ

1. Камерные погребения (в литературе сохраняется и термин "срубные гробницы") в исследованиях последнего времени рассматриваются как своеобразный тип погребений господствующей верхушки древнерусского общества (Моця А. П., 1987). Основная масса таких погребений сконцентрирована в районе Среднего Поднепровья, на территории ядра формирующегося раннефеодального государства, и в основном срубные гробницы зафиксированы в городских и дружинных могильниках. Классификация подобных погребений дана в работах Д. И. Блифельда (1954; 1977).

2. На Брянщине наличие камер зафиксировано в курганах двух крупных археологических комплексов: Левенского и Кветуньского. Левенский комплекс памятников находится в 4,5—5 км к востоку от древнерусского Стародуба и состоит из трех городищ (одно — древнерусское с укреплениями конца X в.) и нескольких селищ. Общая площадь поселений конца X—XI вв. превышает 20 га.

3. Кветуньский древнерусский комплекс (городище, селище и курганный некрополь), расположенный в 10 км к юго-западу от г. Трубчевска, на протяжении нескольких десятилетий исследуется В.А.Падиным. Здесь обнаружены камерные захоронения в нескольких курганах (раскопки 1960, 1961, и 1968 гг. №№ 1, 6, 113, 177, 82, 142 — нумерация В. А. Падина). Камеры представляют собой ямы размером 3,4 × 1,9 × 1,2 м (курган № 82); 3,2 × 2,8 × 1,6 м (курган № 103) и близкими к этим с деревянными конструкциями из досок, обмазанных глиной (лессом). Вещевой материал достаточно богат и разнообразен: височные кольца, сердоликовые бусы, перстень (курган № 6); бронзовые фибулы, бляшки, поясной наконечник (курган № 177) и другие предметы, в том числе дужка ведра.

4. Таким образом, камерные захоронения Левенки и Кветуни датируются X — началом XI века и находятся в несомненной связи с подобными захоронениями Киевщины и Черниговщины, что подтверждает факт вхождения территории северян в состав "Русской земли" в узком смысле уже в IX—X вв. (Насонов А. Н., 1951). Поэтому особый интерес представляет камерное захоронение, обнаруженное при раскопках курганной группы у с. Алефино (северо-восток Стародубского ополья) Брянским отрядом ИА РАН и БГПИ в ходе полевого сезона 1989 г. Курганная группа из 15 насыпей расположена на северной окраине села, в 200 метрах к западу, на месте старого кладбища. Курган № 1, один из самых больших в группе, расположен на юго-западной окраине группы. Диаметр кургана 16 м, высота 1,8 м. Камера представляет собой яму трапециевидной формы, размеры 2,70 × 2,07 × 1,56 м, глубина от поверхности 1,44 м. Встречены следы перегнивших плах, обкладки стен ямы. Костяк ориентирован на юго-запад, лежит на спине. В головах и ногах прослежены две плахи шириной 15—17 см., идущие по всей ширине камеры (не доходят до стен). Перпендикулярно плахам вдоль стен камеры прослеживаются следы столбиков. Возможно, это остатки конструкций, поддерживающих перекрытие камеры. Инвентарь крайне беден и представлен железным кольцом и ножом, находившимся в ногах у плахи. Железо в очень плохой сохранности.

Бедность инвентаря и датировка камеры концом XI в. (по керамике, найденной в кургане) выделяют данную камеру из ряда других, обнаруженных на Брянщине.

Возможность, столь долго бытовавший обряд захоронения в камере объясняется отдаленностью Стародубского ополья от ядра Древнерус-

ского государства. Здесь, на окраине "Русской земли" в узком смысле (Насонов А. Н., 1951), обряд захоронения в камерах воспринимается и перерабатывается местным населением. Видимо, Алефинская камера и представлят собой захоронение какого-либо местного сельского старейшины. С самим обрядом местное население могло познакомиться на Левенке, расположенной в 9—10 км к юго-западу. Бедность инвентаря объясняется как имущественным положением погребального, так и, видимо, влиянием христианства.

Связывать данное погребение с летописным центром Синин Мост, расположенным в 3—4 км от Алефино, нам представляется довольно рискованным, так как функции и административная роль этого центра пока достаточно четко не определены.

А. В. ШЕКУН (Чернигов)

ГРУНТОВЫЙ НЕКРОПОЛЬ XI—XII вв. НА ТЕРРИТОРИИ ПЕРЕДГОРОДЬЯ В ЧЕРНИГОВЕ

Остатки курганного могильника древнего Чернигова и материалы его исследований, начиная от Д. Я. Самоквасова, широко известны в научной литературе. До последнего времени место расположения древнего грунтового некрополя оставалось неизвестным.

В 1988 г. во время охранных исследований в районе пересечения улиц Куйбышева и Комсомольской, на площади около 900 кв м обнаружены остатки большого грунтового могильника, уходящего за стенки раскопа. Здесь тогда было исследовано 219 погребений и около 50 оказалось уничтоженными поздними перекопами.

Могильник расположен на территории передгородья, за валом "окольного города". Культурные напластования поздних периодов не превышали 0,6—0,7 м, древнерусский культурный слой не фиксировался. Все погребения, за исключением одного (в скорченном положении на боку), захоронены по обряду трупоположения на спине. Большинство из них произведены в могильных ямах, впущенных в материк или в заполнения построек X в., остальные — на уровне материка или в переотложенном предматериковом слое.

На отдельных участках зафиксировано два яруса погребений, а также отмечены случаи пересечения могил, что свидетельствует о длительной традиции захоронения на этом месте. Отмечены 6 случаев вторичного захоронения, когда кости конечностей и черепа сдвигались и складывались компактно у западной или восточной стенки. Могилы располагались рядами. Наиболее ранние из них с погребальным инвентарем, не связанным с деталями одежды и украшениями, не вписываются в систему рядов. Преобладает северо-западная и западная ориентация с ее сезонными отклонениями. Зафиксирована в одном слу-

чае северная, в одном восточная ориентация костяка, что, вероятно, связано с этническим составом городского населения.

Могильные ямы имели ширину 0,6—1,5 м, длину 1,9—3,0 м, максимальную глубину до 2 м. В больших могильных ямах чаще обнаруживались скелеты мужчин и погребальный инвентарь.

В 70 случаях сохранился тлен от гробов или следы поперечных брусьев, либо найдены гвозди, расположенные как вертикально, так и горизонтально, что также указывает на наличие гроба. Контуры прослеженных гробовищ прямоугольные в плане, 0,4—0,7 × 1,7—2,7 м, иногда сужаются к ногам погребенного.

Исследования на территории некрополя показали, что эта территория выборочно со второй половины X в. подвергалась застройке. В конце X — начале XI в. она была заброшена и здесь производятся первые погребения эпохи, близко следующей за Крещением Руси; обряд погребений еще сохраняет языческие черты и не всегда соответствует установленному христианскому обряду.

В могильных ямах в изголовьях погребенного в четырех случаях отмечены остатки кострищ в виде овальовидных пятен обожженного материкового суглинка, а также в одном случае — погребение на слое углей. В заполнении могильных ям встречены кости свиньи и крупного рогатого скота, — вероятно, следы жертвоприношения и тризны. В ранний период отсутствует порядовая система захоронений и не соблюдается сторого западная ориентация погребенного.

Погребальный инвентарь включает не только детали одежды и украшения, но и бытовые предметы и даже орудия труда: ножи, серп, оковку лопаты, ножницы, поясные накладки, кресала с кремнями к ним, железный стержень с бронзовым навершием. В ранних погребениях погребальный инвентарь имеет узкие хронологические рамки и не выходит за границы XI ст. Это бронзовая фибула ромбовидного сечения со спирально загнутыми концами, лировидные пряжки, поясные накладки, калачевидные кресала, глазчатые ребристые бусы.

Наиболее интересно среди ранних погребение № 6. В могильной яме (2,1 × 1,1 м, глубина 0,9 м) находился скелет мужчины с западной ориентацией. Погребальный инвентарь: в области крестца — бронзовая лировидная пряжка; по обе стороны таза — поясные бронзовые кольца, у левого бедра — нож и шарнирные ножницы, с левой стороны, на уровне локтя — железный стержень (длина 30 см, диаметр 1 см) с бронзовым навершием (длина 3,5 см) в виде головы мифического животного.

Аналогичные находки на территории Руси единичны (Рюриково городище под Новгородом). Они также имеют прототипы в материалах Бирки.

Как показали исследования, наиболее ранние погребения грунтового некрополя содержали погребальный инвентарь, синхронный погребениям в небольших курганах, раскопанных Д. Я. Самоквасовым

на Болдиной Горе. Это сидетельствует о биритуальном обряде в XI в. в Чернигове. Наличие вещей, вероятно, следует объяснить скорее хронологически, чем социальным положением.

В XII в. могильник продолжает функционировать, погребения располагаются рядами с приблизительно одинаковой ориентацией. Погребальный инвентарь встречается крайне редко и представлен височными перстнеобразными кольцами из бронзы и серебра, бусами, остатками тканей (от пояса, головного убора, ворота с бронзовыми пуговицами). Выявлены ткани: парчевые, шелковые, украшенные золотыми пронизками и расшитые золотыми и серебряными нитками. Орнамент на тканях — сочетание геометрического и растительного узоров.

Наиболее интересной находкой из погребений более позднего периода является чаша (погребение 71). Она выполнена из тонкого бронзового листа, диаметром 24,7 см, высота 6,8 см, ширина отогнутого бортика 1 см. Дно чаши в центральной части слегка вогнуто вовнутрь и образует на внутренней поверхности рельефный круг диаметром 7 см. Внутренняя поверхность украшена гравированным геометрическим орнаметром, выполненным волнистыми и ровными линиями. Орнамент представляет собой комбинацию из пяти медальонов, расположенных в виде равноконечного креста (один большого диаметра — в центре, четыре — на стенках). Все медальйоны обрамлены двойной волнистой линией, в промежутках между медальонами помещены четыре волнистые линии. Данная чаша характерна для северной и западной Европы. В древностях скандинавов и балтов подобные сосуды выступают в качестве атрибута языческих культов и встречаются в могилах конца X—XI вв. Аналогичный экземпляр найден на территории Польши (Камень Поморский), где он датируется XII в.

Наличие в погребениях остатков дорогих тканей, изделий из серебра, культовых предметов, деталей поясного набора свидетельствует о том что часть погребенных принадлежала к знатной и зажиточной городской прослойке.

В связи с расширением границ города на части территории могильника в конце XII в. разбивается уличная усадебная застройка. Не исключено, что на незастроенной части могильника и в XIII в. совершались отдельные погребения. Это, вероятно, те погребения, которые впущены в переотложенный нивелировочный слой.

Впоследствии во время охранных раскопок в северо-западной части древнего города представилось возможным с достаточной степенью достоверности определить границы и площадь некрополя, который занимал около 15 га, где уже исследовано около 900 погребений.

Грунтовый некрополь древнего Чернигова в настоящее время является самым большим и наиболее изученным из всех аналогичных памятников, расположенных на территории Древней Руси.

А. Д. ПРЯХИН (Воронеж)

ВАНТИТ

Кроме ряда блестящих археологических открытий, Д. Я. Самоквасову принадлежит честь и организации первой в России попытки учета памятников археологии.

В системе предпринимаемых ныне попыток реализации идеи уникальных исторических территорий свое место должны занять усилия по их выделению и осмыслению. Под этим термином подразумеваются комплексы взаимосвязанных, распространенных на относительно ограниченном пространстве, объединенных внутренним единством и имеющих выдающееся значение памятников археологии. В понятие уникальная археологическая территория вполне естественно включается и природно-ландшафтная среда.

Основу одной из такого рода уникальных археологических территорий может составить комплекс памятников последних веков I тыс.н.э., находящихся на северной окраине современного Воронежа, на средневековом сухопутном пути Киев-Булгар, и занимающих изгибающийся подковой, протяженностью примерно в 10 км, участок правого берега реки Воронеж (от санатория им. Горького до Белой Горы). Важнейшие из них городища Кузнецовское, у Михайловского кордона (над поселком Рыбачий), I Белгородское (в районе Белой Горы), два Лысогорских и один (два?) могильника в районе Белой Горы (в большем из них более 500 курганных насыпей).

Наиболее известно городище у Михайловского кордона, которое по своим размерам превосходит другие известные в лесостепном Подонье славянские городища последних веков I тыс. н.э. Площадь его в пределах 9 га. Прослеживается более 600 связываемых с котлованами полуземляночных помещений западин и две линии достаточно мощных оборонительных укреплений.

Кузнецовское городище занимает отделяющийся седловиной от площади плато "мыс" берега реки. Размеры площадки городища 80–85×325 м. Выявлены постройки полуземляночного типа, которые по функциональному назначению оказались жилыми, производственными и хозяйственными помещениями. Наиболее показательно обнаружение специализированных помещений-мастерских, связанных с железоделательным производством и построек-хранилищ, в одной из которых обнаружено 16 кг зерна пшеницы и других злаков. Среди происходящего отсюда достаточно разнообразного вещевого инвентаря есть золотой щитковый перстень и серебряная лунница.

I Белгородское городище занимает удлиненный мыс (110 × 370 м) и имеет три линии укреплений, из которых раскапывалась только внутренняя. В конструкции вала есть деревянная стена. Раскопками вскрыто десять жилых помещений (девять из них — полуземлянки),

одна постройка производственного назначения (кузнечная мастерская) и серия хозяйственных ям.

Еще в конце 60-х гг. один из названных памятников, а именно городище у Михайловского кордона, академик Б. А. Рыбаков, стремясь восстановить маршрут функционировавшего в период раннего средневековья пути Киев-Булгар, предположительно сопоставил с городом Вантит (Ватит, Вабнит), который, судя по данным восточных источников (Инб-Русте, Гардизи, "Худут-ал-Алем"), некогда находился в начале пределов славянского мира. Изложенный Б. А. Рыбаковым подход оказывается тем более аргументированным, если иметь в виду не только городище у Михайловского кордона, а весь комплекс памятников. К такому заключению нетрудно прийти, если иметь в виду, что все названные объекты образуют фактически единый массив поселков и некрополей, разделенных лишь древними логами, рассекающими линию высокого берега реки на отдельные участки — мысы. Да и сами жители поселков, надо думать, воспринимали себя как нечто целое.

Говоря об идентификации комплекса памятников на северной окраине современного Воронежа с Вантитом, важно иметь в виду, что в свое время Б. А. Рыбаков вполне справедливо обратил внимание на сообщение персидского Анонима, отмечавшего смешанный состав населения Вантита. Сообщение Анонима полностью согласуется с тем, что фиксируется на примере анализируемого комплекса памятников: повсеместно наряду с ведущим славянским компонентом отмечается наличие и алано-болгарского компонента (салтово-маяцкая культура). При этом надо иметь в виду, что здесь в то время соприкасались интересы трех крупнейших образований раннего средневековья в Восточной Европе: Древнерусского государства, Хазарии и Волжской Болгарии.

Оценивая сгусток городищ и могильников древнерусского времени на северной окраине Воронежа в качестве возможной уникальной археологической территории, важно также учитывать то обстоятельство, что занятая памятниками территория является ядром воронежской нагорной дубравы. Последняя, являясь следствием мощного антропогенного воздействия, может стать объектом целенаправленного изучения с позиции оценки последствий длительного антропологического воздействия на природную среду в условиях лесостепной зоны Евразии.

Сказанное предопределяет правомерность постановки вопроса о создании здесь музейно-паркового комплекса "Вантит", с последующим приданием данной местности статуса уникальной археологической территории.

А. Л. КОЗАКОВ (Чернігів)

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПОСАДІВ ЛІТОПИСНИХ МІСТ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ IX—XIII ст.

Одним з перших, хто почав дослідження міст Чернігово-Сіверської землі, був відомий вітчизняний археолог Д. Я. Самоквасов. Поряд з могильними старожитностями, що привертали увагу дослідника, в полі його зору були багаточисельні міські центри, що входили до складу Чернігівського князівства. Археологічне вивчення міст Чернігово-Сіверської землі на сучасному етапі дозволяє виділити декілька етапів в процесі формування їх посадів.

На першому (IX—X ст.) починається формування посадів 14 міських центрів. В IX ст. це відбувається в Чернігові. Не пізніше другої половини IX ст. починається формування посаду в Любечі. До кінця X ст. територія посаду-I обноситься валом. Культурний шар "другого посаду" містить матеріали XII—XIII ст. Саме до цього періоду відноситься і відкрите поселення навколо гори "Лисиця". (Рыбаков, 1958/25, с. 54—68). З цього можна зробити висновок, що в Любечі вже в X ст. складається характерна для раннього феодального міста структура "дитинець + окольний град". Загальна площа міста становить біля 90 га.

Шари IX—X ст. виявлені на посаді літописного Гомія. За межами окольного граду в XII — XIII ст. сформувався відкритий посад (Макушников, 1990, с. 83—91).

Посад Новгород-Сіверського починає формуватись в X ст. В цей час вже забудована площа навколо Зубрицького ручая — поділ і територія, яка пізніше була обнесена валами (окольний град). За стінами окольного граду знаходився відкритий посад, складання якого почалося, на нашу думку, не раніше XII ст.

Посад у Путивля починає формуватись також в X ст. на місці роменських поселень, але його укріплення (літописний "острог") були зведені не раніше рубежу XI -XII ст. Виникнення окольного граду раннього Трубчевська (Кветуньський комплекс) відноситься до X ст. В XI ст. починає складатися відкритий посад. Перенос міста відбувається в XII ст. До цього часу відносяться й укріплення його окольного града. Створення укріплень дитинця і окольного граду Сновська відбувається одночасно — в X ст. В цей час починають освоюватися поділ і найближчий південно-західний схил. В XII—XIII ст. посад займає західні і північні схили. В X ст. на місці поселення IX—X ст. зводиться городище Лутави. Біля підніжжя тераси, на якій розташовані городище з посадом, в XI ст. формується невеликий поділ. В X ст. виникає городище літописного Оргощa. Протягом всього домонгольського часу життя на посаді не припинялося, не дивлячись на те, що в межах городища постійної житлової забудови з XII ст. не спо-

стерігається. В X ст. починають оформлюватися посади Листвена Стародуба, Курська, Моровська і Чичерська, причому на посадах Стародуба та Моровська виявлені укріплення.

На другому етапі — в XI ст. — формуються посади 19 центрів. На базі більш ранніх поселень виникають посади Клечеська і Блеставита (рубіж XI—XII ст.). Укріплення окольного граду Клечеська зведені, вірогідно, водночас з дитинцем в XI ст.

П'ять пунктів цієї групи являлись в минулому роменськими центрами: Вщиж, Воробейна, Севськ, Сосниця і Зартий. Але між роменськими і поселеннями давньоруського часу в даному випадку прямий взаємозв'язок відсутній, тому що з кінця X — на початку XI ст. роменські пам'ятки припиняють своє існування. У Вщижі поселення біля дитинця виникає в XI ст. Укріплюється ж воно лише приблизно через сто років (XII ст.). Сформований в XI ст. посад Воробейни протягом всього домонгольського часу залишається неукріпленним. Поселення біля городища Севська виникає раніше другої половини XI ст. Посад Сосниці, що мав укріплення, починає формуватися одночасно з дитинцем у другій половині XI — на початку XII ст. Найбільш ранні матеріали з посаду Зартого синхронні дитинцю XI ст.

У Білавежі, Березому, Всеволожі, В'яхані, Росусі, Хороборі, Глеблі, Рогачеві, Синіні, Вирі, Дідославлі, Облові окольні гради починають формуватися приблизно одночасно з дитинцями. Причому в Дідославлі і Облові — не раніше кінця XI ст., а у Вирі — не раніше рубежу XI—XII ст. Укріплення мають посади Всеволожа, Виря, Глебля та Дідославля.

На третьому етапі — в XII ст. формуються посади 24 центрів князівства. На місці колишнього роменського поселення в XII ст. розвивається посад Лобинська. Так само на місці більш раннього поселення X ст. починає складатися посад Козельська. На думку А. О. Мединцевої, яка проводила обстеження пам'ятника, в XI ст. його територія залишалась не заселеною (Медынцева, 1960/2148, с. 2—7).

Вісім пунктів, розвиток посадів яких почався в XII ст., мали укріплені поселення. В Болдижі, за межами невеликого окольного граду, протягом XII-XII ст. розвивається обширний відкритий посад (Никольская, 1961/2314, с. 35—36). В Брянську окольний град виник не раніше середини XII ст. Укріплення окольного граду літописного Серенська зводяться, скоріш за все, водночас з дитинцем. За його межами в XII—XIII ст. формується відкритий посад. Аналогічну топографію мають Воротинськ і Попаш, за межами їх укріплених посадів знаходяться й відкриті посади. Укріплення посаду Воротинська побудовані ще в XII ст. Мценський посад мав дві укріплені площадки. Найдавніші шари міста відносяться до періоду не раніше XII ст. (Нікольская, 1981, с. 288). Матеріали Случевська також свідчать, що його окольний град виник не раніше XII ст. (Лысенко, 1974, с. 150).

Останні п'ятнадцять літописних центрів мали біля своїх стін неукріплені посади: Гуричів, Домагощ, Карачів, Колтеськ, Кроми, Лопасня, Мосальськ, Новосиль, Ормина, Радощ, Річиця, Рильськ, Спаш, Тешилів, Уненіж. Їх зародження починається водночас з появою дитинців.

Таким чином, виділяється три основні етапи формування посадів у містах Чернігово-Сіверської землі: перший займає IX—X ст.; другий — XI ст.; третій — XII — першу половину XIII ст.

Е. А. ШИПАКОВ, В. В. МИНЕНКО (Брянск)

ЛОКАЛИЗАЦИЯ ОРМИНЫ И РОПЕСКА — ЛЕТОПИСНЫХ ЦЕНТРОВ ЧЕРНИГОВСКОЙ ЗЕМЛИ

Важность локализации летописных центров для воссоздания истории Древней Руси не требует дополнительной аргументации. Этому вопросу, в т. ч. для городов Черниговской земли, уделял внимание еще Д. Я. Самоквасов.

Для 100 % локализации необходимо:

1. Полное или частичное совпадение летописного названия с современными или достоверные данные о том, что это совпадение имело место ранее. 2. Наличие на месте данного топонима археологического памятника со слоями времен его упоминания в письменных источниках. 3. Совпадение характера и функций данного поселения, реконструируемых по данным письменных и археологических источников. 4. Соответствие предполагаемого местонахождения летописного центра с фактами событий, связанных с его упоминанием и общеисторической ситуацией в то время и в том регионе. 5. Совпадение физико-географических параметров, реконструируемых для летописного центра и реально существующих (или достоверно существовавших) для археологического объекта, с которым этот центр предположительно соотносится.

Данное сообщение посвящено новому варианту локализации Ормины и Ропеска.

Оба пункта объединяет то, что летопись упоминает их лишь по одному разу и в связи с именем одного князя — Изяслава Давыдовича. Причем Ормина как бы знаменует начало бурной "карьеры" этого князя, а Ропеск — конец.

Ормина попадает на ее страницы под 1142 г., когда киевский князь Всеволод Ольгович дал ее в уплату за предательство * своим двоюродным братьям Владимиру и Изяславу Давыдовичам наряду со Вщижем, Берестьем и Дорогичином.

---

* Они "отступились" от своих двоюродных, а для Всеволода Ольговича родных, братьев Игоря и Святослава Ольговичей которые также получили "города", но не в коренной Черниговской земле (ПРСЛ, т. II, стб. 312). Возможно, Вщиж достался Владимиру, т.к. в дальнейшем в нем правил его сын Святослав; в таком случае, Ормину получил Изяслав.

В современной Брянской области, в сравнительной близости от достоверно локализованого Вщижа зафиксировано 4 топонима с корнем — орм — : Орменка на одном из левых притоков Судости, в полесском ландшафте; Ормина в Верхнедеснинском предполесье, рядом с летописным с. Рогнедино и волостью Пацынь, входившими в Смоленское княжество; Вормино в Мглинском предполесье, у ЮВ границ Клетнянского полесья, в басейне Ипути, а не Десны; и Вормина на правом притоке Судости на границе Присудостьского (Почепского) ополья с Унечским отрогом Белорусского Полесья.

Первые два пункта отпадают по причине несоблюдения для обоих условия 2; для первого из них — условий 1 (еще в конце XIX в. село называлось Армяновкой) и 5 (низменная болотистая местность); для второго — условия 4: он явно относится к Смоленскому княжеству, землями которого не мог в 1142 г. распоряжаться Всеволод Ольгович, ибо там сидел достаточно "самостоятельный" Ростислав Мстиславич. Мглинское Вормино с 1908 г. (П. В. Голубовский) и по сию пору (А. В. Кашкин, 1988) считается наиболее вероятным, если не единственным претендентом на роль летописной Ормины. Действительно, здесь есть комплекс городище — селище — курганная группа. Однако на городище есть материал только раннего железного века, а слой селища весьма малонасыщен и типологически неопределим (разведки авторов, 1991 г.). Учитывая же историческую ситуацию и район расположения, Ормина, скорее всего, была Черниговской крепостью на границе со Смоленским княжеством (как и Вщиж). Граница эта (как и любая административно-политическая граница в то время), должна была проходить между физико-географическими районами, а не внутри них (Шинаков Е. А., 1990). Клетнянское олесье, буквально в километре от которого находится данное городище, является восточным отрогом обширного лесного массива, представляющего собой единый физико-географический район, а в древнерусское время — смоленскую часть земли радимичей. В этом случае стратегическое положение крепости весьма невыгодно — к ней можно скрытно подойти по лесам, а за ее "спиной" — ровное пространство Мглинского предполесья. Основная линия черниговских крепостей шла примерно на 20—30 км. восточнее, оставляя эту безлесую зону (Мглинское предполесье и Тарасовское предполесье) в качестве предполья, непосредственно защищая в то же время "Подесенье", физико-географические границы которого совпадают с плодородными и сравнительго плотно заселенными Присудостьским и Брянским опольями. В эту цепочку крепостей (между Росусью и Воробийной) вписывается древнерусское селище * и почти уничтоженное карьером городище в с. Вормино Почепского

* Обнаружено в 1992 г. студентами БГПИ В. В. Миненко и А. Н. Горбачевым, однако предположение о возможном соотношении летописного Вормино с Ворминой в 15 верстах от Росухи, между деревнями Старолесье и Пушкари" было высказано еще в 1873 г. (ИСОЧЕ, кн. 7), но потом основательно забыто.

района, где встречена масса круговой керамики с венчиками типов V—VIII (XI — начало XIII в. по Е. А. Шинакову, 1991 г.), а также раннекруговая керамика конца X в. и круговая XIII—XIV (?) вв. В случае такой локализации Ормина она явно входит в одну административно-территориальную единицу -"Подесенье" — вместе с одновременно упомянутым Вщижем, располагалась на его западной границе, которая совпадает с границей Судостьского ополья, что невозможно в случае с мглинским Вормино, расположенным в басейне Ипути в "Земле Радимичей". Во всяком случае, по всем пунктам, кроме 1 (топоним), эта "Ормина" гораздо более предпочтительна, чем мглинская.

Ропеск изначально локализовали где-то в бассейне р. Ирпы, притока р. Снов, в районе сел Старый или Новый Ропск, "в округе Стародуба" (Надеждин, Неволин, 1866; Голубовский, 1908), однако, несмотря на неоднократные поиски, связать его с каким-либо конкретным археологическим объектом не удавалось (Кашкин, 1988).

Разведками 1992 г. удалось обнаружить остатки поселения древнерусского времени на левом, северном берегу ручья, впадающего в р. Ирпу в с. Старый Ропск. Площадка поселения имеет сегментовидную в плане форму площадью около 2 га. Культурный слой толщиной до 0,5 м сильно испорчен, а кое-где, особенно на ЮВ склоне, полностью срыт при усадебном строительстве и террасировании склонов под огороды. При инструментальной топосьемке в СЗ части площадки выявлены остатки вала (?), возможно, окружавшего поселение с севера, запада и востока. Обрывистый южный склон к ручью дополнительно эскарпирован (ширина эскарпа с небольшим валом (от частокола?) по его внешнему краю — до 8 м, высота склона над эскарпом — 4—6 м). Площадка ровная, имеет пологий уклон в ЮВ направлении. Встреченная в шурфе и подъемном материале керамика датируется древнерусским временем, в т. ч. XII веком, есть и венчик более раннего времени (типа IV), датируемый второй половиной XI века (Шинаков, 1991). О характере поселения делать выводы рано, однако если оно все же имело укрепленный характер (что невозможно установить без дальнейших исследований), то исходя из площади укрепленной части он, по классификации А.В.Кузы, приближается к категории "малого города" (Куза А. В., 1983, 1989).

Путь жены Изяслава из Переяславля на Гомий выглядит довольно странно — он отклоняется далеко к востоку до Глебля вдоль переяславско-черниговской границы, в обход Задесенья и собственно Черниговской волости; далее через малозаселенные территории к западу от Вырьской и Путивльской волостей Новгород-Северского княжества обратно на северо-запад. Странно также то, что Изяслав не встретил жену в Ропеске и не пошел к конечной цели — его домену — "Вятичам" (П. П. Толочко, 1987) — по одной из коротких дорог (через Стародуб, Новгород-Северский или Севск). Объясняется это тем, что Чернигов-

ская волость к югу от Ропеска была еще в 1158 г. буквально "вырвана" у Изяслава Святославом Ольговичем, а Новгород-Северский стал с подвластными ему волостями получил его племянник Святослав Всеволодович, владевший до этого Стародубской волостью (ПСРЛ, т. II). Лишь Ярославу Всеволодовичу была оставлена малозначительная Ропеская волость *, зажатая между Сновской волостью, которой владел тогдашний черниговский князь, и Стародубской, принадлежавшей Новгород-Северскому. Она примыкала к волости Гомия и "Радимичам", которые, вероятно, сохранил в качестве домениальных земель (наряду с "Вятичами"), Изяслав Давыдович, ставший в 1157 г. киевским князем. В результате Ропеск оказался единственными воротами, открытыми для жены Изяслава, пробиравшейся на Гомий между черниговскими и северскими границами. Судя по тому, что первоначально княгиня направилась к Городцу Остерскому, лежащему на кратчайшем пути к Гомию через Черниговскую волость, измена Святослава Ольговича ее потерпевшему поражение мужу, стала для нее полной неожиданостью, что заставило делать столь большой крюк. Этим же объясняется отсутствие попыток Изяслава пойти навстречу жене, а затем на "Вятичи" через владения второго "изменника" — северского Святослава Всеволодовича.

Изяслав предпочел идти более длинной и менее удобной дорогой — через принадлежавшие ему "радимичи", а затем, вероятно, через северную часть "Подесенья", которой (Вщижем, во всяком случае) владел его племянник и союзник Святослав Владимирович, "обиженный", как и Ярослав Всеволодович, Святославом Ольговичем и Святославом Всеволодовичем при дележе волостей. Именно благодаря такой расстановке политических сил и стечению обстоятельств Ропеск и попал на страницы летописи.

Ю. В. ОБОДЕНКО, О. А. МАКУШНИКОВ (Гомель)

ИССЛЕДОВАНИЯ УСАДЕБНО-ДВОРОВОЙ ЗАСТРОЙКИ РЕЧИЦКОГО ПОСАДА XII—XIV вв.

Бытовая архитектура (планировка усадеб, конструкция [illegible] построек, углубленных сооружений и др.) XII—XIV вв. "малых" городов Черниговской земли на территории Белорусского Поднепровья не исследовалась (материалы летописного Гомия не опубликованы). Изучение культурных напластований второй половины XIII—XIV вв. южнорусских городов проводилось в недостаточном объеме, что создает

* Впрочем, Ропеск как центр волости в летописи не упоминается, и возможен иной вариант: Ярослав в 1158 г. получил от брата Святослава Всеволодовича, "севшего" в Новгороде-Северском, всю Стародубскую волость, а Ропеск был ее юго-западным форпостом.

пробел в исследовании принципов городской застройки этого периода, а также ее соотношения с застройкой XII—первой половины XIII вв.

В 1990 г. Гомельским областным археологическим центром проводилось исследование посада — окольного града летописной Речицы (1212, 1213 гг.) (Макушников О. А., 1991). На площади 1100 кв.м частично вскрыто 5 древнерусских усадеб XII — первой половины XIII вв. (№ 1 — исследованная территория 237 кв. м, № 2 — 210 кв. м, № 3 — 118 кв. м, № 4 — 132 кв. м, № 5 — 176 кв. м) и 6 усадеб второй половины XII—XIV вв. (№ 1А — 237 кв. м, № 2А — 210 кв. м, № 3А — 118 кв. м, № 4А — 132 кв. м, № 5А — 90 кв. м, № 6А — 97 кв. м) с 11 подклетами, хозяйственными ямами, канавками от оград и проулком. Реконструируемые размеры усадьбы составляют ок. 250—350 кв.м, что приближается по площади к рядовым усадьбам киевского Подола XI—XII вв. — 250 — 300 кв. м (Археология УССР, Т. 3, 1986), а также черниговского посада (Казаков А. Л., 1990; Сытый Ю. Н., 1991).

Исследованная площадка занимает окраинную, наиболее удаленную от детинца часть древнерусской квартальной застройки посада, которая, вероятно, была ограничена двумя улицами радиального и полукольцевого направления, повторявшими контур подковообразного напольного пояса фортификаций. Усадьбы сходятся тыловыми участками и в центре квартала разделены 2-метровым проходом — проулком. Последний прослеживается на протяжении 20—30 м в виде контура двух параллельных канавок с элементами столбовых конструкций (остатки частокольных заборов) и датируется XII—первой половиной XIII вв. керамикой из их заполнения и стратиграфическими данными. Во внутреннем пространстве проулка какие-либо сооружения этого периода отсутствуют. Проулок повторяет направление трассы оборонительных сооружений (отмеченых на плане XVII в. и зафиксированных шурфом 1989 г.).

Разбивка 4-х (наиболее полно изученных усадеб) по отношению к проулку выполнена под углом — "елочкой". Это объясняется радиальным направлением древнерусских улиц посада, попыткой сохранить сложившуюся ориентацию усадеб при заметном изгибе кольцевых улиц, а также более поздним освоением напольной территории, удаленной от водостоков, по сравнению с участками вдоль бровки террасы.

Почти полностью вскрытая усадьба № 1 XII—первой половины XIII вв. по контуру наружных канавок — оград имеет размеры ок. 12 × 30 м. Длинной осью усадьба ориентирована по линии восток — запад. Жилищно-хозяйственные сооружения (2 подклета, ямы, участки внутренних канавок — следы перегородок или других конструкций) расположены не в центре усадьбы, а ближе к ее тыловой части (проулоку). Другие усадьбы этого периода, исследованные более фрагментарно, также демонстрируют тяготение построек к краям дворохозяйств.

Во второй половине XIII—XIV вв. на усадьбах функционируют новые постройки. При этом границы дворохозяйств (№ 1 А — 6А) незначительно смещаются относительно длинной оси усадеб XII — первой половины XIII вв. Сохраняется прежняя плотность застройки, новые сооружения возводятся рядом с предшествующими или в противоположных частях усадеб. Отмечается увеличение размеров и усложнение конструкции подклетов, что, несомненно, отражает изменения в архитектурном исполнении самих наземных частей построек. Появляются большие хозяйственные ямы диаметром 1,6—2,3 м и глубиной до 2,0—2,5 м. Убедительным доказательством того, что наземные части срубных построек значительно (не менее, чем в 2—3 раза) превышали размеры подклетов, являются развалы печей. В постройке 13В развал рухнувшей сверху каменно-глинобитной печи с крупными кусками печины брусковообразной формы и остатками обгоревшего помоста-опечка заполняет исключительно площадь входа — спуска в подклетное помещение. Многочисленные находки обмазки с плоской заглаженной лицевой поверхностью и следами побелки в заполнениях построек XII—XIV вв. позволяют поставить вопрос об употреблении дымоходов и стояков в конструкции печей (в противном случае, побелка помещений и печей теряла смысл). Т.о., мы имеем дело с так называемыми "белыми" изгибами (что, конечно, не исключает наличия в Речице и "курных" жилищ). Мел, использовавшийся для побелки домов, встречается в виде окатышей (в ямках и подклетах домонгольского периода). Мел мог привозиться из ближайших месторождений, расположенных в 100—120 км вверх по Днепру (окрестности г. Быхова Могилевской обл.).

Находки отдельных фрагментов брускового кирпича ("пальчатки" однопостельной) в объектах XIV в. говорят не только о случаях использования кирпича в конструкции печей жилищ посада, но и о наличии в городе монументальных кирпичных зданий или же попытках их строительства. Зафиксированные параметры брускового кирпича (6,5 — 7,5 × 13,0 — 13,5 х? см) находят соответствия в форматах кирпича древнерусских архитектурных памятников XIV—XV вв. (Малевская М. В., 1989; Раппопорт П. А., 1989).

Примерно в конце XIV в. усадебно-дворовая застройка на исследуемом участке прекращается. В XV в. здесь концентрируется пожароопасное металлургическое производство (судя по 18-ти" волчьим" ямам для получения древесного угля и большим скоплением шлака, – это углежжение и сыродутный процесс), появляется кладбище (3 одиночных, 1 парное трупоположение в ямах). Исчезновение усадеб следует связать с ликвидацией мелкого частного землевладения на данном участке посада — окольного града, изменением социального статуса населения и элементов исторической топоструктуры. Эти "деструктивные" процессы могут быть связаны с актом включения территорий прежних дворов в рамки крупной феодальной усадьбы (ана-

логичные явления фиксируются в Новгороде Великом). Последнее может быть следствием новых политических явлений в регионе. Так, в 1392 г. Речица переходит в состав личных владений великого князя литовского Витовта, который управлял ей до 1430 г. и выстроил здесь хорошо укрепленный феодальный замок.

Ликвидация крупных феодальных уделов и вотчин в Великом княжестве Литовском, переход Речицы в разряд "королевских" городов (начало XVI в.) приводит к возобновлению усадебно-дворовой застройки на рассматриваемом участке посада. Планировка XVI—XVIII вв., являясь продуктом новых исторических процессов, не имеет преемственности с древнерусской, но выступает в качестве генетической предшественницы планировки центра современной Речицы.

О. В. СУХОБОКОВ (Київ)

ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЮ ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА РОМЕН

Як відомо, одним з перших, хто безумовно висловився на користь житлового та оборонного призначення городищ, був Д. Я. Самоквасов. Серед них було локалізовано і давньоруське місто Ромен, перша згадка про яке зустрічається в "Поучении детям" Володимира Мономаха.

Прийнято вважати, що ці події мали місце 1096 р. (Тихомиров, 1956, С. 34; РЕЇУ, т. 4, 1972, с. 10; Етимологічний Словник ... назв Південної Русі, 1986, С. 116). Між тим, в Іпатському літопису ці події вміщено після 1111 р., але без згадки міст Ромна. Такої самої хронології цього епізоду дотримується і відомий дослідник "Степу Половецького" С. О. Плетньова (1975, С. 273).

Такі різночитання в письмових джерелах не дозволяють беззастережно прийняти 1096 рік за час виникнення міста. У зв'язку з цим доречно звернутися до часів Володимира Святославича, перш за все, до його містобудівельної діяльності. Згідно Іпатського літопису, створення Володимиром міст-фортець припадає на 988—992 рр. (Літопис Руський, С. 67). Це дозволяє стверджувати, що саме він поклав початок будівництву Посульської оборонної лінії, яка перешкоджала проникненню печенігів, а потім половців у внутрішні райони Київської Русі з найбільш небезпечного південно-східного напрямку. Для цього було побудовано нові укріплені поселення — фортеці та реконструйовано вже існуючі на той час роменські городища VII—X ст.

Одне з таких городищ досліджувалося М. О. Макаренком (1901, 1906, 1924 рр.) в урочищі Монастирище, яке зараз входить у межі сучасного міста Ромни, що таким чином стало епонімною пам'яткою роменської культури.

Друге городище знаходиться в урочищі Пригородок, що займає мис підтрикутної форми у прибережній частині міста. Його висота над літнім

рівнем річки становить близько 45 м. Розміри майданчика укріпленої частини становлять 180 × 20—90 м. До неї з північного та західного боку прилягає великий майдан, на якому зараз розташовані Святодухівницький собор та міський ринок; розміри його внаслідок сучасної забудови встановити неможливо, проте назва цього урочища (Замок) дозволяє припускати наявність пізньосередньовічної фортеці.

Це городище неодноразово оглядалося (В. Г. Ляскоронський, Ф. Б. Копилов, І. І. Ляпушкін), але стаціонарних досліджень на ньому не проводилось. Наприкінці 70-х років тут проводив розвідкові роботи Ю. Ю. Моргунов, який виявив культурні нашарування VII—X, XI—XIII, XVII—XVIII ст. Стаціонарні дослідження на території сучасного міста Ромни були розпочаті з ініціативи місцевої адміністрації влітку 1992 р.

Було ретельно обстежено прибережну частину урочищ Пригородок та Замок, а також прошурфовано Соборний майдан. Саме на останньому були зосередженні розкопки (близько 150 кв. м.). Також прошурфовано "дитинець", який, згідно спостережень Ю. Ю. Моргунова, начебто був відокремлений валом. Проте залишків його нами не було виявлено. Це ставить під сумнів наявність тут штучних оборонних споруд. До того ж, у закладеному на краю останцевого мису шурфі (2 × 2 м при глибині до 3,0 м) були знайдені поодинокі уламки гончарного посуду XII ст. і завсім не виявлено фрагментів роменської ліпної кераміки. Це примушує дуже обережно сприймати твердження названого дослідника відносно існування тут укріпленного поселення VIII-Хст., а потім, у XI—XIII ст., дитинця давньоруського міста.

Більш результативними були розкопки на Соборному майдані, де було закладено чотири шурфа (2 × 2 м) та розкоп площею 64 кв. м.

В розкопі на глибині 2,7 м розчищено залишки напівземлянки з керамікою роменської культури. Поруч знаходилися дві ями, заповнення яких складалося виключно з уламків давньоруського гончарного посуду XII ст. Звертає увагу, що ні в культурному шарі, ні в розчищених об'єктах майже не зустрічаються уламки гончарних горщиків XI ст. — вони знайдені в поодиноких випадках на східному схилі.

Наші невеликі за обсягом розкопки, виявлені під час досліджень матеріали та зроблені спостереження приводять до висновку про дуже складний характер пам'ятки, ототожнення якої з давньоруським містом Ромен все ще проводиться на підставі письмових джерел. Потрібні подальші дослідження, щоб впевненно говорити про час його виникнення, соціальний зміст та призначення.

Б. А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ (Київ)

ПРО ОДНУ ГРУПУ ГОРОДИЩ ДРЕВЛЯНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Д .Я. Самоквасов був одним із перших вітчизняних дослідників, які розглядали залишки стародавніх городищ як важливу самостійну інформативну категорію джерел.

Нами були проаналізовані дані про укріплення з матеріалами IX—XIII ст. на території літописних древлян. Всього вдалося отримати відомості про 38 городищ регіону. В залежності від розмірів укріпленого майданчика їх умовно розподілили на чотири групи: 1) до 0,5 га — 23 городища (60 %); 2) від 0,5 га до 1 га — 6 городищ (16 %); 3) від 1 га до 3 га — 6 городищ (16 %); 4) більш 5 га — 3 городища — (8 %).

За логікою, на роль "справжніх давньоруських міст" в першу чергу могли б претендувати городища четвертої групи, площа яких перевершує 5 га: Коростень IV — 9 га; Городище на р. Церем — 15 га; Грубське — 75 га. Розглянемо кожен пункт більш детально.

У сучасному Коростені розташовані чотири городища. Три з них, площею 0,05 га, 0,36 га і 0,45 га відповідно, займають мисоподібні останці правого берега р. Уж, а 9-гектарне городище IV розташоване на лівому березі річки. На перших трьох укріпленнях зафіксовані потужні культурні нашаровування, які репрезентують декілька хронологічних горизонтів з IX ст. по епоху пізнього середньовіччя. На городищі IV культурних відкладень не виявлено. На цю обставину звертав увагу ще Ф. О. Козубовський, який проводив тут дослідження у 1923—25 рр. Він же вказав, що городище IV за планування своїх оборонних споруд різко відмінне від городищ I—III, оскільки його вали мають чіткі прямокутні злами, які відповідають вимогам влаштування фортець часів вогнепальної зброї.

Згоджуючись з Ф. О. Козубовським у тому, що IV городище Коростеня за своєю планіграфією не відповідає давньоруським укріпленням IX—XIII ст., зазначим, що воно також не характерне і для епохи пізнього середньовіччя. Археологічний матеріал свідчить, що у XVI—XVIIIст. використовувалось одне з невеликих правобережних городищ — III. Зате городище IV має весь набір ознак, характерних для городищ милоградської культури Правобережжя Українського Полісся: велику площу, відсутність культурного шару, характерні прямокутні злами оборонних ліній. Питання про те, чи використовували його древляни у IX—X ст., залишається відкритим до тих пір, поки тут не будуть зафіксовані відповідні культурні нашаровування.

Приклад повторного використання древлянами готових укріплень, зведених ще у I тис. до н.е. демонструють 15-гектарне городище на р. Церем і 75-гектарне Грубське городище.

Перше з них займає високий мис правого берега річки. По всьому периметру обнесене кільцевим валом. З напільної сторони оборонна лінія складається з двох ровів та валів з характерними прямокутними зламами. Поперечний вал ділить городище на дві частини — меншу, площею 5 га, й більшу 10-гектарну. Культурний шар IX—X ст. концентрується виключно в межах меншої 5-гектарної частини. Грубське городище має розміри 100 × 750 м і нагадує у плані правильний чотирикутник із трохи заокругленими кутами. Струмок, який протікає через городище, ділить його на дві частини: меншу східну, площею 25 га, і більшу західну, площею 50 га. З внутрішньої сторони східної частини розташована ще одна укріплена площадка — т. зв. Мале городище. Культурний шар потужністю від 1 до 2 м концентрується тільки в межах цієї Малої цитаделі, а також у східній частині великого городища. 50-гектарна західна частина не має ніяких культурних нашарувань.

Культурний шар Грубського городища відноситься до різних хронологічних горизонтів — скіфського часу, VIII—X ст., а також XI—XIII ст. Цілком логічно, що у VIII—X ст. древляни заселили меншу східну частину городища, а також круглу цитадель, що були споруджені ще за скіфської доби. Вважаємо, що є всі підстави ототожнювати його з давньоруським містом Мунаревим, згаданим тричі в Іпатському літопису під 1150, 1159 і 1160 рр.

Наведені приклади наглядно свідчать, що потужні оборонні споруди й велика площа городищ не є єдино вірними критеріями при визволенні соціального статусу конкретного населеного пункту. Матеріали городищ Древлянської землі свідчать, що тут давньоруськими містами були в першу чергу невеликі городища третьої групи, площею від 1 до 3 га. Чотири з шести із них ідентифікуються з міськими осередками, згадуваними письмовими джерелами.

В. В. ЕНІХОВ (Курск)

О СЛОБОДАХ АХМАТА И ГОРОДЕ РАТНЕ

Под 1283—1284 гг. в летописях помещен рассказ о "злохитром" Ахмате Темировиче, держащем баскачество в Курском княжении. Ахмат "створи себе две великиа свободы" и "многу тягость творяще князем и черным людем". Недовольные притеснениями Олег рыльско-воргольский и Святослав липецкий, заручившись поддержкой хана Телебуги, разгромили свободы. Ахмат, получив помощь от Ногая, жестоко подавил выступление. В следующем 1284 г. Святослав напал на братьев Ахмата во время их перехода из одной слободы в другую.

К анализу приведенных сведений, о том числе и с точки зрения вопросов исторической географии, неоднократно обращались различные исследователи. Однако, если локализация ряда пунктов активно дис-

кутировалась (Липецк, Воргол, Воронежские леса), то слободам Ахмата было уделено значительно меньше внимания. А. И. Бунин помещал их между верхним течением Сейма и Псла, предположительно в районе Суджи, П. В. Голубовский — где-то в Рыльском уделе. Значительный интерес представляет мнение Ю. А. Липкинга, котрый вел многолетние полевые наблюдения в Курской области. По находкам ордынской керамики и кладки он локализовал Ахматовы слободы неподалеку от Курска, около сс. Лебяжье и Городище.

В 1989 г. экспедиция Курского пединститута и Курского областного краеведческого музея проводила исследования около с. Лебяжьего Курского р-на Курской обл. (правый берег Сейма). Раннеславянское поселение III—V вв. было прорезано ямами, содержащими трупоположения. Только в двух погребениях были встречены вещи: очень плохой сохранности нательный крестик и серьги в виде вопросительного знака с бусиной. Серьги такого типа распространяются на Руси в период после монгольского нашествия и связаны своим происхождением с Востоком. Ю. А. Липкинг также указывал на существование здесь могильника (им было вскрыто здесь до 10 безынвентарных погребений), который он считал "ордынским, татаро-монгольским". При раскопках могильника IV—VII вв. "Лебяжий-I" Ю. А. Липкинг обнаружил "значительное количество типично ордынских черепков". По его же сведениям в конце 60-х гг. поблизости от могильника с трупоположениями был найден клад ордынских монет. В Курском краеведческом музее хранится еще один клад из Лебяжьего, находка которого относится к 1930 г.

В 1990—92 гг. работы экспедиции были перенесены к д. Городище Курского р-на Курской обл. (правый берег р. Рати). Ратский комплекс, открытый в 1872 г. Д. Я. Самоквасовым, имеет сложную структуру и состоит из следующих компонентов. Небольшое, около 2000 м^2 городище со рвом и мощным (высотой до 6 м) валом с напольной стороны. С севера к нему примыкает поселение-1 (13 га). Оно имеет трапециевидную в плане форму и окружено с трех сторон рвом и валом. К западу от поселения-1 расположено неукрепленное поселения-2 (11 га). Как показали раскопки, первоначальные укрепления на городище были возведены в скифское время. Роменцы значительно усилили их. В этот период жизнь, помимо городища, протекала на значительной части поселения-1 и всем поселении-2. В эпоху древней Руси комплекс переживает расцвет. Находки этого времени чрезвичайно многочисленны и разнообразны. Сохранились сведения об открытии на поселении-1 фундамента домонгольской церкви, что подтверждается собранными на пашне обломками плинфы. Судя по-всему, в XII—XII вв. Ратский комплек представлял собой поселение городского типа. Активная жизнь на его территории продолжается и после монгольского нашествия, о чем свидетельствуют находки ордынского времени: красноглиняная керамика из плотного теста, фрагменты по-

ливной посуды, монеты. К ним примыкает довольно многочисленная группа обломков железных котлов.

Лебяжье и Ратский комплекс являются единственными в Курской области памятниками, имеющими ордынские материалы. Близость расположения к Курску дает еще один аргумент в пользу их отождествления со слободами Ахмата.

Находки ордынских монет с территории Ратского комплекса датируются временем вплоть до 70-х гг. XIV в. Лебяжьинский клад 1930-го года попал в землю не ранее 60-х гг. XIV в. Монета, найденная Ю. А. Липкингом на месте второго клада, была чеканена при хане Джанибеке в 1350—1351 гг. Следовательно, слободы, пережив разгром 1283 г., также быстро восстановились и после событий 1284 г. Вероятно, это объясняется важностью отводимой им роли. "Ратская" слобода Ахмата, созданная на месте древнерусского города, использовалась ордынцами в качестве крупного опорного пункта, расположенного на крайнем восточном порубежье Чернигово-Северской земли. "Лебяжьинская" слобода, вероятнее всего, выполняла роль "подставы" на пути из "Ратской" слободы к Курску.

Интересен вопрос о названии города на Рати. Д. Я. Самоквасов приводит бытовавшее в XIX в. у местного населения предание о существовании в древности на месте городища Ратмана. Ю. А. Липкинг полагал, что это ошибка и речь идет о Ратмановском городище на Свапе. Однако отнестись к этим сведениям более внимательно заставляет коренная основа, несомненно, связанная с названием реки Рать. Названия города с таким корнем русские летописи не знают. Однако оно присутствует в ярлыке крымского хана Менгли-Гирея, котрый был дан великому литовскому князю Сигизмунду в 1507 г. Помимо прочих пожалований, Сигизмунд получил "Берестей, и Ратно (по другому списку Ратун – Е. В.), и Козелескъ, Пронскъ, Волконскъ, Испашь, Донецъ со всеми ихъ выходы и данми, и зъ землями и водами". Несмотря на свой поздний характер, документ, несомненно, содержит ряд сведений, восходящих к гораздо более раннему времени. В пользу этого имеются следующие аргументы. В ярлыке неоднократно упоминается такая податная структура как "тьма" ("Володимирская тьма", "Черниговская тьма", "Смоленская тьма" и т. д.), которая могла существовать в условиях владения землями своими татарами. Однако эти земли были потеряны Ордой еще в XIV в. Ханы давали ярлык литовским князям на владение тем, что последние уже сами имели. По мнению В. В. Мавродина, начало такого рода практики связано с деятельностью Тактомыша. Действительно, во вступительной части ярлыка говорится, что еще "дяды" (деды) Менгли-Гирея дали ярлык великому литовскому князю Витовту. Составители ярлыка несколько раз возвращаются к мысли о том, что они по традиции, из поколения в поколение, давали ярлык, подтверждая владения Литвы: "Ино первые цари, дяды наши, и царь

отецъ нашъ пожаловалъ которыми ярлыки, а потом и мы которымъ ярлыковъ пожаловали".

Таким образом, ко времени выдачи литовским князьям первых ярлыков "Ратская" слобода либо еще существовала, либо жизнь в ней прекратилась незадолго до этого. Логично предположить, что "слобода" восприняла название своего домонгольского предшественника — города Ратна.

В. М. РИЧКА (Київ)

ЧЕРНІГІВ І ПЕРЕЯСЛАВ В X—XII СТ
(Про деякі закономірності й особливості політичного розвитку)

Помітне місце у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова належить його студіям над проблемами історії й археології давньоруських міст. Як відомо, 1873 р. він захистив магістерську дисертацію й видав монографію на цю тему. Звісно, не всі положення і висновки, яких дійшов вчений, витримали перевірку часом.

Важливою у цьому відношенні є спроба порівняльного аналізу політичного розвитку Чернігова і Переяслава в X—XII ст.

Становлення останніх, як сталих політично-адміністративних центрів Київської Русі було закономірним наслідком об'єктивного плину державо-творчих процесів у Середньому Подніпров'ї. Проте, шляхи історичного розвитку цих давніх осередків "Руської землі" мали свої особливості. Відмінними, насамперед, були хронологічні межі й конкретно-історичні умови, в яких відбувалося містоутворення. На відміну від Чернігова, околиці Переяслава в археологічному відношенні ще мало дослідженні. Тому вельми ризиковано, на наш погляд, виглядає точка зору М. М. Корінного, який, припускаючи єврейсько-хозарські впливи на вибір самої назви міста, датує час виникнення Переяслава другою половиною VIII — початком IX ст. Переяслав не був племінним центром, а постав з ініціативи державної влади як військово-сторожова фортеця на південно-східній околиці "Руської землі". Найвірогідніше, це сталося у X ст. Можливо, у генеалогічному відношенні він і справді "перейняв славу", як доводять Є. В. і С. Є. Максимови, давнього полянського правобережного протоміста, місцезнаходження якого локалізується на місці Зарубського городища навпроти гирла Трубежа, поблизу стратегічно важливого броду через Дніпро.

Наприкінці X ст. Переяслав перетворюється з невеликого степового гарнізону на важливий соціально-політичний центр і опорний пункт окраїнної політики київських князів. Саме до цього часу (то була епоха Володимира Святославича) відноситься засвідчена у літописах державна акція князя, спрямована на залюднення й укріплення Переяславського Лівобережжя. Невипадково у відомому повідомленні "Повісті временних літ", вміщеному під 988 р., де йдеться про фортифікаційне

будівництво за Володимира, з п'яти названих літописцем рік, на яких зводилися оборонні фортеці, чотири знаходяться саме на лівому березі Дніпра.

Племінний центр західних сіверян — Чернігів на історичній арені з'являється набагато раніше Переяслава, а саме в кінці VII—на початку VIII ст. (Б. О. Рибаков, В. П. Коваленко). Як відомо, місто сформувалося шляхом злиття в процесі історичного розвитку кількох самостійних слов'янських поселень. У 30—40-х рр. VIII ст., у зв'язку з експансією Хозарського каганату, з'явилась необхідність у їх укріпленні, що сприяло зростанню міста. З утворенням ранньодержавного об'єднання з центром у Києві Чернігів не відразу втратив свою племінну відособленність. Його місцеві правителі упродовж VIII і частково IX ст. продовжували чинити опір київському центру, що прагнув розширити сферу свого впливу на ці землі.

На відміну від інших давньорусских земель-князівств, на Переяславщині не було своєї племінної земельної аристократії, з якої б виростала місцева феодальна знать. Мілітарний характер цього утворення, близькість його до кочівницького степу об'єктивно не сприяли розвитку тут великого феодального землеволодіння. Писемні джерела знають на Переяславщині всього три села, а у її стольному граді з феодальних садиб називають тільки двір боярина Ратибора. Навряд чи це пояснюється необізнаністю літописців. Вони не минали Переяслав своєю увагою, сповіщаючи нерідко вельми цікаві дані про топографію міста та його околиці. Пояснимими у цьому відношенні виглядають слова з "Повчання" Володимира Мономаха про голод, якого він зазнав зі своєю дружиною у Переяславі після вигнання його Олегом Святославичем з Чернігова.

Відсутність належної економічної бази (вотчинних князівських і боярських володінь), та, зрештою, і самої місцевої земельної аристократії унеможливлювали прояви сепаратистських тенденцій на південно-східній околиці "Руської землі" та стійкого інтересу до переяславського князівського столу. Він розглядався тільки як своєрідний трамплін, сходинка до омріяного Києва. Справедливість наших спостережень щодо соціально-політичного статусу Переяслава підтверджується внутрішньою логікою подальшого історичного розвитку міста. На відміну від Чернігова з Сіверщиною, Переяслав з прилеглою до нього територією в кінці XIII—XIV ст. увійшов до складу Київського князівства.

Г. М. БУЗЯН, О. В. КОЛИБЕНКО (Переяслав-Хмельницький)

ДОСЛІДЖЕННЯ Д. Я. САМОКВАСОВИМ МОГИЛЬНИКІВ ПЕРЕЯСЛАВА РУСЬКОГО

Археологічне вивчення Переяслава та його околиць розпочалося в середині XIX ст. Розкопки, проведені О. С. Аненковим (1840), Д. Я. Самоквасовим (1877), П. Лашкарьовим (1888), М. Бранденбургом (1902), В. Щербаківським (1914), значно розширили джерельну базу історичних досліджень.

Особливе місце в ряду дослідників переяславських старожитностей займає Д. Я. Самоквасов. Його розкопками 1877 року було покладено початок вивченню курганних могильників давньоруського Переяслава. Він провів розкопки на чотирьох переяславських могильниках, а також на двох курганах бронзового віку поблизу с. Вінниць. Д. Я. Самоквасов розкопав у Переяславі 55 могил, від 10 до 15 на кожному з могильників.

Перший могильник знаходився на території сучасного Альтицького кладовища. В даний час майже всі курганні насипи знищені. Реконструйовані розміри могильника — близько 2 га.

Другий курганний могильник знаходиться за міською в'язницею, на південний захід від автовокзалу, за локалізацією Д. Я. Самоквасова — "на выгоне у городского острога". Розкопками Д. Я. Самоквасова, а пізніше М. Бранденбурга та В. М. Щербаківського, — тут було досліджено значну кількість курганів.

Третій курганний могильник давньоруського Переяслава розташований поблизу сучасної середньої школи № 3, на території кладовища в ур. Ярмарковище (за визначенням Д. Я. Самоквасова — "где ярмарочная площадь у кладбищенской церкви"). Д. Я. Самоквасов дослідив тут від 10 до 15 курганів, 14 курганів розкопав у 1902 р. М. Бранденбург. Площа вцілілої частини могильника — близько 3 га, тут зараз нараховується 75 курганних насипів від 0,70 до 1,50 м.

Останній з досліджених Д. Я. Самоквасовим могильників знаходиться на території колишнього приміського села Підварків (зараз мікрорайон м. Переяслава-Хмельницького).

Поховання, досліджене у 1983 р. на могильнику в Підварках, було здійснене в могильній ямі на глибині 1,60 м від сучасної поверхні, головою на захід, у випростаному положенні на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, ноги схрещені. Біля лівого ліктя лежало шиферне прясло, на грудях — дві скляні намистини.

Додаткову інформацію про курганні могильники Переяславля Руського дають матеріали розкопок двох курганних могильників, які знаходяться в сільській окрузі Переяслава: в ур. Шия поблизу с. Сомкової Долини (18 км від міста) та в ур. Чернеччина біля с. Ничипорівки (24 км).

На могильнику в с. Сомковій Долині (Сікорський М. І., Махно Е. В., Бузян Г. М., 1978, 1979, 1983) нараховувалось близько 100 курганних насипів висотою від 0,30 до 1,0 м. Розкопано 7 курганів з 10 похованнями (4 дитячих, 6 дорослих). На могильнику в с. Ничипорівці (Бузян Г. М., Слюсар В. І., 1975) налічувалось біля 80—100 курганів висотою від 0,40 до 1,20 м. Досліджено 2 кургани з 3 похованнями (всі дорослі). Всі поховання на обох могильниках знаходились в могильних ямах, заглиблених в материк на 0,55—1,00 м від денної поверхні.

Орієнтовані головою на захід кістяки знаходились у випростаному положенні на спині, руки складені на тулубі. З 13 відкритих поховань прикраси були виявлені у 8. Це металеві кільця, персні, намистина, залізний ключ, бронзовий браслет. Поховальний обряд сільських переяславських могильників практично тотожний обряду міських. Це підтверджує думку про те, що дані могильники залишило населення одного етнічного складу. Д. Я. Самоквасов після робіт у Переяславі прийшов до висновку, що кургани розкопаних могильників близькі до чернігівських, які він вважав сіверянськими. На думку більшості сучасних дослідників, всі ці пам'ятки залишили літописні поляни.

Г. В. ТРОФИМЕНКО (Киев)

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРЕЯСЛАВСКОГО ДЕТИНЦА

Древний Переяслав — один из наиболее интересных в археологическом отношении городов Днепропетровского Левобережья. Его систематическое археологическое изучение началось еще во второй половине XIX в. Первооткрывателем археологии Переяслава по праву считается Дмитрий Яковлевич Самоквасов. В последние годы раскопки Переяслава проводились под руководством В.А.Харламова, М.И.Сикорского и Г. Н. Бузян. В 1991 г. раскоп 1 площадью 12 кв. м (2,30 × 5,30) разбит на углу ул. Замковой и пер. Предгородного. Культурный слой древнерусского времени залегает здесь на глубине 1,2 м и имеет мощность всего около 0,10—0,20 м. На глубине около 1,3—1,35 м от уровня современной дневной поверхности читаются контуры жилища, ориентированного углами по оси север-юг. В северному углу сохранились остатки большой круглой в плане печи, диаметром более 1,0 м, возведенной на небольшом (толщиной 0,08 м) материковом останце и сохранившейся на высоте 0,35—0,40 м. Ширина устья печи около 0,45 м. Вокруг печи, вдоль ее внешнего контура, выявлено 7 ямок от деревянных столбиков (диаметром до 0,20 м). Т. о., можно предположить, что это остатки опорно-стоячной конструкции, возведенной над печью. Такой конструкцией могло быть известное по этнографическим данным дымоотводное устройство, предназначенное

для удаления дыма из помещения при топке печи. Оно могло представлять сведенные к одному центру жерди, которые сходились к деревянной трубе или коробу, который выводился насквозь через крышу наверх и завершался дымницей. Верхняя часть столбовой конструкции могла иметь вид зонда — быть закрытой каким-то материалом (оплетена лозой, оббита тесом, обернута тканью или рогожей). Изнутри зонд или дере нный дымоволок обмазывали глиной. Печь имела двойной под, общая толщина которого около 0,15—0,20 м. Между верхним и нижним подом выявлена прослойка битой керамики. Удалось восстановить два больших сосуда и часть красноглиняной амфоры XII—XIII вв. Жилище имело срубную конструкцию стен.

Полученные материалы позволяют опровергнуть утверждение М. И. Каргера о том, что "древний культурный слой, отражающий домонгольский период истории города, в этой части Переяслава-Хмельницкого, по-видимому, полностью разрушен в результате позднейших перекопов".

Л. І. ІВАНЧЕНКО (Київ)

ТОРЧЕСЬК У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Більш як 100 років тому, на III Археологічному з'їзді, Д. Я. Самоквасов вказував на історичне значення городищ. Численні роботи дослідників послідуючих поколінь підтвердили справедливість цієї тези.

Одним із таких "градів" є городище біля сучасного с. Шарки Рокитянського р-ну Київської обл. на р. Горохуватці (притока р. Росі). Він ототожнюється з літописним містом Торческом і входив до Пороської оборонної лінії давньоруської держави, створення якої відносять до часів князювання Ярослава Мудрого. Пізніше київські зверхники, укріплюючи кордони зі Степом, розселяли тут, починаючи з середини XI ст., окрім вихідців із різних слов'янських земель, ще й кочівників — печенігів, торків, берендеїв, ковуїв, що постраждали від більш сильного нового супротивника — половців. У середині XII ст. згадані кочівницькі угрупування створюють союз Чорних Клобуків, столицею якого якраз і був Торческ.

Вказане городище розташоване на рівному степовому плато, порізаному давніми ярами, в зоні розселення "своїх поганих" (рр. Росава та Гороховатка). З боку р. Рось його прикриває городище біля сучасного с. Бушеве. Пам'ятка складається з двох великих укріплених частин, що розташовані на деякій відстані одна від одної (південно-західне та північно-західне городища). В середині північно-західного є ще одна округла, але менша укріплена частина — цитадель. З північного боку зафіксовано ще 4 виступи, по краям яких збереглись рештки валів. З напольного боку цього городища зафіксований суцільний вал.

Загальна площа всіх укріплених частин становить більш як 93 га. Дослідженнями з кінця XIX ст. по 1991 р. (В. В. Хвойка, Б. О. Рибаков та ін.) були виявлені чисельні об'єкти епохи Київської Русі: залишки житлових та господарчих будівель, окремих вогнищ, ям. В середині цитаделі знаходилось християнське кладовище XII—XIII ст. Тут також знайдені полив'яні плитки та частина хороса (залишки церкви ?), багато уламків давньоруського посуду XI—XIII ст., металеві вироби, скляні браслети, намистини і т. п.

Перша згадка міста в давньоруських літописах відноситься до 1093 р., коли місто було захоплене після дев'ятитижневої облоги половцями. Починаючи з цього часу аж до 1234 р. Торческ згадується в давньоруських письмових джерелах біля двадцяти разів — більше, ніж інші населенні пункти Поросся. В тих же джерелах перераховуються й жителі цього міста: "... а Рюрик поиде ис Торцького с Володимиром с Андреевичем и с Берендеи и с Коуи и с Торки и с Печенегы" (Іпат. літ.).

З середини XII ст. Поросся отримує статус волості в межах великокнязівського домена і свого першого князя. Він виконував, перш за все, обов'язки воєводи — організатора. Це був син Юрія Долгорукого Василько (1155 р.). З цих пір всі князі розглянутої області походять з роду Мономаховичів, а їхня резиденція знаходилась у Торческу: Давид Ростиславич (1162 р.), Мстислав Ізяславич (1163 р.), Михалко Юр'євич (1172 р.), Роман Мстиславич (1188 р.), Ростислав Рюрикович (1195 р.), Мстислав Удалой (1226 р.). У 1231 р., за допомогу, надану київському князю Володимиру Рюриковичу, Данило Галицький "... взя себя часть, Торцький и паки да и детям Мстиславлим" (Іпат. літ.).

В 1991 р. були проведені розрізи земляних валів і отримані дані, що свідчать про їх будівництво у давньоруський час (П. О. Раппопорт та інші відносили їх до скіфських часів). Тому отримані результати разом з письмовими повідомленнями підтверджують ідентифікацію цього пункту з літописним Торческим — столицею Чорних Клобуків і всього Поросся (Б. О. Рибаков, П. П. Толочко). Місто було побудоване за відносно короткий відрізок часу із врахуванням специфіки укріплених населених пунктів кочівницького Сходу.

Е. А. ШИНАКОВ, П. Е. ЮЩЕНКО (Брянск)

СТАРОДУБ И ЕГО ОКРУГА В КОНЦЕ X—XII ВВ. (некоторые итоги изучения)

Древнерусский Стародуб впервые упоминается в "Поучении Владимира Мономаха детям", в связи с событиями зимы 1078/79 или 1079/80 гг., когда Стародуб был взят половецкими князьями Асадуком и Сауком. ("Поучение Владимира Мономаха"). В 1096 г. Олег Святос-

лавич 33 дня выдержал осаду в Стародубе Владимира Мономаха и Святополка Изяславича (ПРСЛ, т. 2, л. 84 об). После этих двух упоминаний С ародуб на 50 лет исчезает со страниц летописей, однако, судя по второму событию (осада города Мономахом), в конце XI в. город относился к "законным" владениям Олега Святославича, а в дальнейшем его потомк в.

В 1874 г. на территории Стародуба и его уезда работал видный русский археолог Д. Я. Самоквасов. Он отметил наличие на территории города городища, но не указал его местонахождение и не определил культурную принад. жность (Самоквасов Д. Я., 1908). Основные работы этого исследователя проводились в 4-х — 6-ти км к востоку от Стародуба, н теперь уже уничтоженных 4-х курганных группах у сел Мериновка и Левенка. Материалы раскопок могут датироваться X—началом XI вв., и представляют собой захоронения по обряду кремации и ингумации на горизонте и в ямах, в т.ч. два камерных дружинных захоронения. Из этноопределимых вещей следует отмет ть лишь кривичские браслетообразные с завязанными концами височные кольца (Самоквасов Д.Я., 1908). Наличие каких-то земляных валов в Стародубе отмечено в "Трудах Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда" (Вып. I, 1906). Здесь же г но описание местоположения и вида городищ и культурных групп Стародубского уезда.

Вторично после Д. Я. Самоквасова обследовал окрестности самого Стародуба (по р. Вабля и Бабинец) в конце 50-х гг. XX в. сотрудник Брянского областного музея Ф. М. Заверняев. Именно он впервые обнаружил на склонах Солдатской горы в центре города юхновский и позднe-средневековый культурные слои (Заверняев Ф. М., Архив ИА РАН, ф. I, д. 1237).

Однако систематические исследования древнего Стародуба и его округи начались только с начала 80-х годов. В 1981 г. А. П. Моцей, В. П. Коваленко и Е. А. Шинаковым были произведены раскопки курганов и городища в с. Рябцево, на северо-западе Стародубского ополья (Шинаков Е. А., АО 1983). В 1985 г. древнерусские селища обнаружены в этой части ополья А. С. Смирновым.

В Стародубе слой древнерусского времени впервые был обнаружен на предполагаемом посаде древнерусского Стародуба в 1982 г. авторами и сотрудником областного музея Г. П. Поляковым. В том же году более масштабные зачистки строительного котлована, проведенные сотрудниками Новгород-Северской экспедиции ИА АН СССР А. В. Кузой и В. П. Коваленко позволили обнаружить на посаде вещи, датируемые концом X в. (Шинаков Е. А., 1984; Коваленко В. П., Шинаков Е. А., 1993).

Стародубское ополье находится на возвышенном водоразделе басейнов Судости и Снови и является и самым юго-западным островком лесостепной растительности в подзоне смешанных лесов России. С юга

и запада оно ограниченно полесским ландшафтом с песчаными почвами и сосновыми лесами, на юго-востоке плавно переходит в Погарское предполье, с востока отдельно менее чем десятикилометровым по ширине "языком" этого предополья от соседнего Присудостьского (Почепского) ополья. На севере границей служит смешанные леса в басейне р. Унеча. На запад естественной границей ополья служит р. Титва, на юге и юго-востоке реки Бабинец и Вабля, на востоке — р. Рассуха, на юго-западе, северо-западе и севере речные гарницы отсуствуют.

Окончательно ополье сформировалось в XIII—XIV вв. (по мнению палеоботаников и почвоведов) в результате интенсивного воздействия антропогенного фактора на ограниченные участки ландшафта (Ахромеев Л. М., 1985), включавшего дубовые рощи и степную травянистую растительность с 60—80 см слоем черноземнообразных почв (Шинаков Е. А., Ющенко Н. Е., 198). Стародубское ополье в его современных границах вытянулось на 40 км с ЗЮЗ на ВСВ, 20—26 км с юга на север и насчитывает на настоящий момент исследования более 100 памятников (35 комплексов) X—XIII вв., из которых на 16 комплексах встречана керамика конца X—начала XI вв., на 7 памятниках — роменская или схожая с ней.

Учитывая проведенные исследования (сплошным разведкам подверглось около 70 % площадки), ополья является одним из наиболее обследованных микрорегионов Древней Руси.

Экономический, политический и культурный центр ополья — город Стародуб — находится на его южной границе, в 15—16 км от р. Титва (на западе) и 23—25 км от восточной границы (р. Рассуха). Основная часть города (детинец и посад) располагались на левом возвышенном берегу реки Бабинец. На правом берегу реки находится два селища конца X—XII вв. — остатки подгородных слобод или сел. Т.о., комплекс древнего города состоит как минимум из 4-х памятников.

Детинец Стародуба располагался на треугольном в плане мысе площадью 1,5 га, выступающем в пойму реки и возвышающемся над ней на 12—15 м. Как показали исследования 1985 и 1986 гг., в южной, узкой части мыса древнерусский слой покоится на полутора-двухметровом юхновском горизонте, а в центральной и северной — непосредственно на материке. Остатки укреплений были обнаружены по периметру детинца, у его юго-восточного склона (Шинаков Е. А., 1987) (раскопы I и II, 1985 и 1988 гг.) и с напольной стороны. В 1988 г. был разрезан явно выраженный в рельефе вал с напольной стороны. Ширина разреза составила 1 м. Непосредственно под вершиной вала на глубине 40—50 см в линзообразном углублении, выстланном берестой и истлевшим деревом, было обнаружено захоронение середины XII в. — скелеты человека и лошади. Среди сопутствующего инвентаря — массовые находки керамики исключительно середины XII в., калачевидное кресало с язычком, наконечники стрел, фрагменты стеклянных ложновитых браслетов. К сожалению, из-за сильной разрушенности слоя

поздними перекопами и почти сплошной застройки территории, вопрос о времени возведения укреплений детинца и их характере остается пока открытым.

Исследования посада были начаты в 1982 г. и продолжают в настоящее время. Их результаты позволяют высказать предположение о том, что площадь посада в конце X — начале XI в. составляла около 23—25 га.

В 1987 г. раскоп в 100 м^2 впервые "вышел" на ямы жилищ и хозяйственных построек. Выявлена керамика конца X—XII вв., как круговая, так и лепная с роменским "гусеничным" орнаментом.

Раскоп на "Старом рынке" в 1988 г. подтвердил вывод о том, что древнерусский слой лежит на черноземе. На подстилающем черноземе обнаружена многослойная деревянная вымостка, превратившаяся в слой древесного тлена. Под вымосткой — керамика конца X—начала XI вв., в ней — XI—начала XII вв., над ней — XII—XIII вв. и более поздних эпох. В древнерусском слое был обнаружен маленький боевой топорик (второй половины XI—первой половины XII вв.), золотостеклянные бусины, кусочек янтаря красного цвета (прокаленный в горшке). Вероятный путь в Стародуб — из Прибалтики через Смоленск (Розенфельдт Р. Л., 1978).

Стародуб второй половины X в. можно считать поселением предгородского характера, т.к. мы имеем значительную общую площадь (не менее 23—25 га), деление поселения на 2 части — детинец и посад, признаки торговых или административных связей с "Русской землей" в узком смысле (седневская бляшка и "шестовицкая" керамика). Конечно, площадь детинца не достигается до 1,5 га, характерных для поселений городского характера. Однако А. В. Куза, установивший данную зависимость, указывал и на подобные исключения, имевшие место в Ростиславле, Мстиславле, Случеске (Куза А. В., 1983).

В конце X—начале XI в. Стародуб был уже не единственным и даже не самым крупным поселением в ополье. Большая часть памятников прилегает к окраинам ополья, особенно южной, наиболее плотно концентрируясь в ближайших окрестностях Стародуба. Стародуб был, вероятно, в конце X—начале XI в. северо-восточными воротами в Русскую землю (Рыбаков В. А., 1982; Рычка В. М., 1988; Шинаков Е. А., 1990). К северо-западу от него простиралась земля радимичей, к юго-востоку — северян. Стародубское ополье находилось не только на этнополитическом "стыке", разделяя радимичей и северян и являлось основным из опорных пунктов государственного освоения их территорий, но и на речном водоразделе (правда, сухопутного пути). Все это объяснятся наличием в 4—6 км от Стародуба у с. Левенка военно-административного центра киевских князей — "дружинного лагеря" или "становища" (Рыбаков Б. А., 1982; Шинаков Е. А., 1987). Общая площадь основных поселений комплекса-городища Левенка-I и примыкающего к нему селища Левенка-III — более 20 га.

Размеры Левенского поселения, а главное раскопанные Д. Я. Самоквасовым в его окрестностях захоронения дружинников — русов, детали вооружения и воинского убора, которые имеют аналоги в Старой Ладоге, Пскове, Седневе (Носов Е. А., 1985; Колосова И. О., Харлашева Б. Н., 1983), разноэтичный характер комплекса (в Мереновке — кривичские захоронения) заставило высказать предположение о нем как о возможном первоначальном местоположении древнерусского Стародуба.

Картина, вероятно, была более сложной — в конце X и значительной части XI в. оба предгородских центра сосуществовали, выполняя каждый свои функции. По мере отмирания функций "становища" на протяжении XI в. сокращается площадь Левенского поселения, Стародуб же превращается в феодальный город.

В XII—XIII вв. количество поселений возрастает до 33, т. е. одно поселение на 12 км^2 территории. Меняется характер размещения населения. Поселки располагаются равномерно по всей площади ополья на расстоянии 5—3 км друг от друга, иногда концентрируясь гнездами по 2—4 поселения. Иногда внутри гнезд имеется городище или курганная группа. Поселения занимают даже берега оврагов с небольшими ручейками или родниками. Размеры поселков сокращаются до 0,5—2-х га. До 10 га имеют селища, примыкающие к городищам (Селища-1, 2 в Рябцево, Мытничи, Горислово, Левенка-VII, Синин, Рассуха). Последние 8 селищ могут быть посадами городов и крепостей, княжескими и боярскими селами, погостами. В административном плане Стародубское ополье соответствует городовой волости или сотне, входившей в состав Сновской тысячи (Фомин А. В., 1985), а позднее, возможно, составляет часть домена Ольговичей (Гориславичей).

І. М. ІГНАТЕНКО /Чернігів/,
Г. О. КОЗУБОВСЬКИЙ /Київ/

СКАРБ УГОРСЬКИХ МОНЕТ XI ст. З ЧЕРНІГОВА.

В 1992 р. загін Археологічного центру Лівобережжя ІА АН України продовжував охоронні розкопки в центральній частині літописного передгороддя (вул. Леніна, 35б), що ведуться тут з 1990 р. Всього на зазначеній ділянці протягом 1990—1992 рр. розкрито 920 м^2 (у т. ч. за 1992 р. — 140 м^2), виявлено рештки садибної забудови XI—XIII ст. та невеличке приходське кладовище XII—XIII ст.

Розкоп 1992 р. прилягав з південного сходу до ділянки, дослідженої у попередні роки. На його площі відкрито котловани трьох господарчих будівель, стовпові та господарчі ями, канавки від огорож тощо. Котловани будівель № 1 та № 2, що розташовані у південно-західній частині розкопу, були перекриті суцільним шаром темно-сірого супіску з вугликами та печиною — можливо, це сліди якихось наземних

конструкцій, що перекривали вказані споруди. Під час зачистки цього шару над об'єктом № 2 був знайдений скарб з 12 срібних сильно окислених монет (11 цілих та 1 фрагментована), складених купкою. У цьому ж шарі зібрано кераміку кінця XI ст., 2 кованих гвіздки та ніж. Котлован споруди 2 (4,5 × 5 м, глибина 1,5 м) був засипаний світлим піском. Керамічний матеріал з рівня підлоги та з шарів засипки ідентичний і практично тотожній посуду з перекриваючого шару і датується другою половиною XI ст. чи рубежем XI—XII ст. Речові знахідки представлені єдиним кованим гвіздком. Скарб потрапив у землю, вірогідно, вже після загибелі будівлі від пожежі наприкінці XI ст., коли Чернігів потрапив у епіцентр міжусобної боротьби між Олегом Святославичем та Володимиром Всеволодовичем Мономахом.

Всі монети угорські, карбовані в XI ст. і мають по 2 наскрізних отвори для нанизування, що свідчить про їх використання як прикраси — мониста. З 11 повних монет "скарбу-прикраси" 2 (вага 0,42г, діаметр 16 мм та, відповідно, 0,50 г і 16 мм) належать карбуванню Андрія I (1046—1061), 5 (вага 0,56 г; 0,45 г; 0,53 г; 0,26 г; 0,40 г; діаметри 17 мм, 15 мм, 16 мм, 15 мм, 15 м) — Соломона I (1063—1074). Від монети його ж карбування, схоже, походить і уламок (вага 0,07 г.). У чотирьох монет із зображеннями характерних хрестів із клинами по кутах з обох боків монети (вага 0,27 г; 0,40 г; 0,52 г; 0,58 г; діаметри 16,5 мм, 17 мм, 17 мм, 16 мм) легенди не прочитано (2 з них, можливо, Стефана чи наслідування йому). Такі монети карбувалися за угорських королів першої половини XI ст.; Стефана I (1000—1038). Петра I (1038—1041, 1044—1046), Самуїла (1041—1044), а також частково Андрія (1046—1061). Монети втратили частину своєї ваги не тільки через дірочки, а й через значну корозію металу та інші дефекти.

Отже, монети Соломона I (1063—1074) є наймолодшими і визначають скарб. Певно, не випадково вони становлять і більшість у скарбі.

В історіографії відзначається, що на території Східної Європи угорські монети зустрічаються лише окремими екземплярами, оскільки Угорщина вивозила своє срібло в досить обмеженій кількості. Їх розповсюдження пов'язується з поступовим рухом від одного місцевого ринку до іншого. Всього на давньоруських та східноприбалтійських землях угорські монети зафіксовані у 23 знахідках, загальною кількістю біля 60 монет. Найбільша кількість знахідок угорських монет у Східній Європі належить карбуванню Стефана I та Андрія I. Звертається увага на пріоритет західнослов'янських зв'язків Русі у надходженні угорської монети.

Знахідка з Чернігівщини свого роду унікальна, адже це перший скарб у Східній Європі, який складається лише з угорських монет. Як зазначалось, у монетних скарбах Східної Європи, як правило, присутні 1—2 угорські монети, та й ті походять з Північної та Північно-Західної Русі. Лише у скарбі з Вихмязі Новоладозького р-ну Ленінградської об. з 13398 монет було 27 угорських. Для території Південної Русі це

практично перша відома знахідка угорських монет. Тисячний за кількістю монет, хотинський скарб брактеатів XIII ст. з Подністров'я, в якому була присутня єдина угорська монета Соломона I (1063—1074); певно, характеризує грошовий обіг іншого регіону Східної Європи.

Таким чином, нумізматичні джерела не дають можливості для твердження про участь угорських монет в обігу Південної Русі. І, певно, наша знахідка є свідченням прямих, скоріше навіть політичних зв'язків з Угорщиною. Адже у скарбі присутні тільки угорські монети, всі вони використовувались як "прикраси" і якби ці монети були вилучені з обігу, ми б безумовно мали домішок інших не угорських монет.

В XI ст. істотно посилилися руcько-угорські зв'язки. Так, угорські джерела повідомляють, що свояк угорського короля Стефана I — Ласло мав дружину з Русі. Після смерті Стефана у 1038 р. сини Ласло Андрій та Левента жили на Русі. Андрій I — угорський король в 1046—1061 рр., одружився на доньці Ярослава Анастасії, поклавши по аток династичним зв'язкам між Руссю й Угорщиною.

В свою чергу, вельможні мад'ярки виходили заміж за руських князів. Так, дочка угорського короля Бели I (1060—1063) — Ланка була дружиною князя Ростислава Володимировича, після смерті якого від'їжджала до Угорщини, Хорватії, а потім знову повернулася на Русь.

Безумовно, династичні браки супроводжувались посольствами з чималою свитою. Вірогідно, одним з таких посольств і було завезено угорські монети на Південну Русь. Певно, скарб потрапив до Чернігівщини не пізніше 80-х рр. XI ст., інакше в ньому були б монети наступників Соломона I — Гези I (1074—1077) чи Ладіслава I (1077—1095). Серед угорсько-руських контактів за часи правління Соломона слід згадати угорське посольство 1072 р., яке майбутній король Геза I направив до руського князя (вірогідно — до Ізяслава Ярославича), щоб просити допомоги проти Соломона у боротьбі за королівський трон. Проте, не виключені і торговельні контакти, адже руські або угорські купці могли завезти ці монети на Русь.

О. А. МАКУШНИКОВ (Гомель)

О НЕКОТОРЫХ КУЛЬТОВЫХ ПАМЯТНИКАХ ЗЕМЛИ РАДИМИЧЕЙ

Широкие интересы Д. Я. Самоквасова были обращены в первую очередь к древнерусским памятникам Днепровского Левобережья. Наука по праву присвоила ему титул первооткрывателя древностей летописных северян. Но Д. Я. Самоквасов был и у истоков собирания археологических материалов по "радимичской" тематике. Еще в 187)-х гг. он исследовал древнерусские курганы на р. Вабле (Самоквасов, 1879; 1908), которые имеют отношение как к северянскому, так и

радимичскому объединениям. Со времен Самоквасова в полевом изучении " Земли радимичей" доминируют два направления: 1) курганные могильники; 2) летописные города. Значительно меньше внимания уделяется сельским поселениям, практически неизученными остаются места отправления культов дохристианского периода.

До затухания курганного обряда захоронения в начале — первой половине XII в. (Богомольников, 1979) культура сельского населения Посожья оставалась в основе языческой, хотя и испытывала возрастающее влияние христианства. Неотъемлемым атрибутом славянского язычества выступали различные культовые места, в т. ч. святилища (Гельмгольд, 1963). Единственным памятником такого рода, который предположительно оставлен радимичами и расположен на радимичско-дреговичском пограничье, традиционно считается Ходосовичский комплекс, датированный X—началом XI вв. (Куза, Соловьева, 1972). Однако, при отсутствии четкой статиграфии, данный памятник может интерпретироваться и как остатки уничтоженных курганных насыпей. С большими основаниями к числу святилищ можно отнести группу "городищ" Посожья, обладающих специфическим устойчивым набором визуально диагностируемых признаков отдельной категории памятников, резко отличной от распространенных в регионе городищ — поселений раннего железного века. Такие памятники обследованы и прошурфованы отрядом Гомельского областного археологического центра (О. А. Макушников, Ю. В. Ободенко, С. В. Кабишев, 1991—92 гг.) на рр. Соже (Хальч, Радуга), Беседи (Чемерня), Столбунке (Столбун). К числу их основных черт относятся: 1) наличие небольших площадок (обычно до 200 кв. м) округлой или полукруглой в плане формы; 2) присутствие кольцевых или полукольцевых, как правило, нескольких земляных валов и рвов; 3) отсутствие на площадках сколь-нибудь выраженного культурного слоя и характерных для поселений остатков производственно-бытовой деятельности.

В начале 1980-х гг. С. Е. Рассадин полностью раскопал площадку такого "городища" в Золотомино (Кормянский р-н Гомельской обл.). Культурный слой отсутствует, под дерном, среди россыпей камней-валунчиков и зольных прослоек, найдено несколько лепных черепков и зернотерка. В центре площадки — круглая яма с обломками колочинских сосудов третьей четверти I тыс. н. э., а ближе к краям — несколько "столбовых" ям (Рассадин, 1985). Интересно, что при зачистке обнажения в центре площадки на Красной Горе в Хальче (1991 г.) нами также вскрыты остатки массивной "столбовой"ямы, давшей мелкие черепки третьей четверти I тыс. н.э. Кроме того, в Хальче, Радуге, Чемерне и Столбуне под дерном отмечается значительное количество мелких камней-валунчиков, иногда обожженных.

Рассматриваемые памятники демонстрируют приуроченность к максимальным высотным отметкам в микрорегионах локализации, а также к источникам родниковой воды. Примечательно, что кроме

традиционных народных названий ("городок", "городец") почти все они имеют и индивидуальные — "Красная Гора" (Хальч), "Чертова (или Каменная) Гора" (Чемерня) и др., а с местами их расположения связываются предания с определенной "сакральной" окраской. Так, изрезанная оврагами и родниками местность у Красной Горы в Хальче считается обиталищем русалок, чертей и волшебных коней. Согласно легендам, на Чертовой Горе в Чемерне жил великан, метавший на десяток верст каменные молоты, а на "городке" в Столбуне в старину существовал монастырь.

Надо полагать, что данная категория памятников имеет широкое распространение в Гомельском и Могилевском Посожье. Так, внешним признакам Золотоминского "городища" отвечает более десяти памятников бассейна р. Сож, обследованных в начале 1980-х гг. С. Е. Рассадиным и атрибутированных им в качестве городищ-убежищ третьей четверти I тыс. н. э. (Рассадин, 1985). Представляется, однако, что памятники типа Золотомино являлись языческими святилищами (функции убежищ допустимы, но едва ли были основными), использовавшимися и в древнерусское время. Так, отмеченные выше признаки этих памятников в целом отвечают характеристике городищ-святилищ, впервые выделенным для верхнеднепровского региона А. Н. Лявданским (Лявданский, 1924; 1926) и достаточно хорошо известным на Смоленщине и Северной Буковине (Седов, 1962; Тимощук, 1989). Согласно И.П.Русановой, городища-святилища получили широкое распространение как у восточных, так и у западных славян в основном с VIII—IX по XII—середину XIII вв. (Русанова, 1992). Учитывая аналогии со Смоленщины, Буковины и других земель, ямы на площадках Золотоминского и Хальчанского святилищ могут рассматриваться как основания идолов и, возможно, как жертвенные, а россыпи камней, скопления золы — связываться с ритуальными площадками со "священным" огнем. Посожские святилища (по крайней мере, Золотоминское) были возведены еще в третьей четверти I тыс. н. э.

При обследовании окружения святилищ в Хальче, Чемерне, Столбуне констатировано: 1) наличие непосредственно близ их площадок обширных, размерами до нескольких га, открытых поселений с лепной керамикой колочинской культуры, ранней некруговой и круговой древнерусской посудой IX (?), X—XII вв.; 2) тяготение к святилищам крупнейших в регионе могильников конца X —начала XII вв., насчитывающих ранее сотни насыпей (Макушников, 1992). Устойчивая топографическая и, надо полагать, функциональная связь "Святилища — крупные селища — крупные могильники" свидетельствуют, что рассматриваемые культовые места выступают составной частью поселенческих единиц второй половины I—начала II тыс. н. э., за которой скрываются центры общинно-племенной структуры "Земли радимичей", окончательно подорванной наступлением феодализма и христианизации лишь в XII в. Дальнейшее изучение святилищ региона

видится в русле комплексного исследования всех составляющих круга памятников сельской языческой культуры летописных радимичей.

В. О. ПЕТРАШЕНКО (Київ)

ДО ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННО-РУСЬКОГО СЕЛА.

За останні десятиріччя джерелознавча база дослідження давньоруських поселень значно розширилась. Зокрема, в Середньому Подніпров'ї, де проводились розкопки на поселеннях Григорівка і Бучак та розвідки у Канівському і Київському Подніпров'ї.

Цей район здавна цікавив археологів і істориків; в минулому столітті археологічні розкопки і розвідки проводили тут видатні дослідники М. Ф. Біляшівський і Д. Я. Самоквасов. Найбільш повні свідчення про давньоруські поселення Канівщини отримало в кінці 50 і початку 60 років під час дослідження берегів Дніпра в зв'язку із спорудженням Канівського водосховища. З 1986 р. Дніпровська давньоруська експедиція розпочала суцільне дослідження мікрорегіону з проведенням розкопок давньоруських поселень, розташованих на першій і другій надзаплавній терасах. Зараз тут виявлено 4 давньоруських городища і 12 поселень X—XIII ст., що свідчить про суцільну заселеність району.

Дослідження у Канівському Подніпров'ї дають можливість простежити динаміку заселення мікрорегіону з VIII по XIII ст. Археологічний матеріал дозволяє виділити 4 хронологічних періоди: VIII—середина IX ст. (сахнівсько-волинцевський етап), друга половина IX—середина X ст. (етап Луки Райковецької); кінець X—XI ст.; XII—XIII ст. Для кожного періоду характерна своя щільність забудови поселення і міра освоєння оточуючого середовища, а, отже, і свій культурноїгосподарський тип.

Для сахнівсько-волинцевського етапу характерні великі неукріплені поселення. (Наприклад, площа Ходосівського сягає 22 га, Канівського 17 га). Щільність житлової забудови коливалась в межах 200—400 м^2 на один об'єкт. Поселення цього часу розміщувались поблизу гір, які у давньоруський час часто використовувались під городища.

На наступному етапі, починаючи з другої половини IX ст. частина поселень перестає функціонувати (Ходосівка),частина перетворюється на укріплені городища (Монастирок); неукріплені поселення, ймовірно, використовують найближчі гори, які укріплюються дерев'яною стіною і ескарпами (Бучак, Григорівка).

У другій половині X ст. Канівське Подніпров'я переживає часткове і короткочасне запустіння, пов'язане, ймовірно, з натиском печенігів, коли південні кордони даньоруської держави перемістились на Стугну. З рубежу X—XI ст. починається новий етап в освоєнні цієї території, коли з'являються такі великі поселення, як Григорівка і Бучак. Роз-

копки широкою площею дозволили простежити динаміку їх росту. В XI ст. забудована площа не перевищувала 1—2 га, щільність забудови становила один об'єкт на 300—400 м^2. У XII—XIII ст. спостерігається бурхливе зростання території, формується центральна частина пам'ятки, заселена в попередній час, з густою садибною забудовою. До неї примикають значно рідше заселені селища площею близько 5 га. Характерною особливістю цього етапу розвитку поселень була їх одношаровість, причому культурні шари фактично знищено оранкою, знахідки виявлено безпосередньо в орному шарі або в заповненні об'єктів.

Досліджена широкою площею центральна частина Григорівського поселення дає уявлення про планування садиби. Вона складалася з одного житлового будинку на підкліті, площа якого коливалась в межах 16—20 м^2, ще одного, дещо заглибленого або наземного житла площею 12—16 м^2, однієї або двох господарських будівель: хлівів, овинів, льохів. Всі будівлі розміщувались півколом на площі 250—300 м^2.

На таких невеликих подвір'ях могли розміститись лише житлові і господарські будівлі, приміщення для худоби (ймовірно, для утримання молодняка і свиней, тоді як доросла худоба утримувалась на відкритих дворах за межами садиби). В господарсько-дворовий комплекс входить також гумно і зернові ями, копиці сіна, склади дров. Городи і орні землі знаходились за межами дворів.

Провідними галузями економіки поселень було високорозвинуте, як на ті часи, землеробство і скотарство, про що свідчать не лише численні землеробські знаряддя, а й рі'номанітний склад вирощуваних зернових культур. Крім землеробства і скотарства, мешканці поселень займались всіми сільськими промислами: рибальством, полюванням, бджільництвом. Значну частину населення складали ремісники — гончарі, металурги і ковалі. Про розвинуте гончарне виробництво свідчать не лише тисячі уламків глиняного посуду, але і залишки гончарних горнів (Григорівка). Про залізоробне виробництво можна судити за численним сільськогосподарським, ремісничим і побутовим інвентарем. Про його місцеве виробництво говорять численні шлаки, а також великі глинобитні печі виробничого призначення. Одна з таких печей виявлена за межами основного Григорівського поселення. Примітно, що будівля розташовувалась поблизу покладів залізистого піщаника з високим вмістом заліза (60—70 %), які не могли не використовуватись у виробництві.

Досліджені поселення поблизу с. Бучак і Григорівка відрізняються багатством інвентаря. З води (від розмиву постраждала вся нижня тераса, найбільш густо заселена у XI—XII ст.) та розкопаної площі отримано десятки хрестиків, серед яких є енколпіони і високохудожні твори мистецтва, сотні намистин і скляних браслетів, велика кількість шиферних пряслиць (деякі з них мають графіті). Знайдено книжкові застібки, десятки бронзових і срібних браслетів, персні, скроневі кільця,

а також зброя. З Григорівки походить дві вислі печатки із зображенням двох святих — Федора і Пантелеймона, що належали Ізяславу Мстиславичу або Мстиславу Ізяславичу.

Отже матеріальна культура поселень Канівського Подніпров'я не відрізняється від міських городищенських центрів, їх зв'язок з ними був набагато складнішим, ніж це вбачалося раніше.

І. А. ГОТУН, О. П. МОЦЯ (Київ)

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ В ЗАБУДОВІ ТА ХРОНОЛОГІЧНІ ЕТАПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО СЕЛИЩА АВТУНИЧІ.

Шість польових сезоні в Поліський загін Дніпровської Давньоруської експедиції веде роботи біля с. Автуничі на Чернігівщині. Памятка включає курганний могильник із трьох груп насипів, відкритий Д. Я. Самоквасовим, та синхронне селище на території літописної Сновської тисячі. За цей час повністю досліджено некрополь та вивчено близько половини території поселення, де зафіксовано 662 крупних об'єкти житлового, господарського та побутового призначення. Зібрано велику колекцію (близько 38 тис. одиниць) речей.

Землеробство в поліській зоні було не в змозі повністю забезпечити життєздатність мешканців поселення. Про те, що воно не грало визначальної ролі в економічній спеціалізації жителів пам'ятки, свідчить ряд фактів. За весь період досліджень вдалось знайти лічені одиниці сільськогосподарських знарядь (коса, серпи, наральники — причому останні дуже малих розмірів). Тільки 5 об'єктів можна досить вірогідно пов'язувати з вказаною галуззю: будівлі для просушки снопів (4 шиші та овин). Порівняно з іншими пам'ятками заповнення об'єктів містять досить малу кількість палеоботанічного матеріалу. Разом з тим, в результаті його аналізу було виділено 6 видів рослин (Пашкевич, 1992), що свідчить про відсутність розвинутої монокультурної зернової спеціалізації. Зрозуміло, що за таких обставин жителі змушені були шукати й інші напрямки діяльності. Для мешканців Автуничського поселення це були мисливство та рибальство, гончарне та слюсарне ремесло, деревообробка та ковальство, смолокуріння та вигінка дьогтю. Найкраще з означених представлені виробництво посуду та лісотехнічний промисел — вивчено 7 горнів та десятки інших споруд гончарного циклу; число ям для смолокуріння наближається до 30.

На дослідженій ділянці вивчено групи синхронних об'єктів, часто оточені огорожами, що дозволяє говорити про садибну забудову поселення. Аналіз взаєморозташування споруд у просторі та часі приводить до висновку про існування 5 будівельних періодів у розвитку даної селищної структури. Виділено ділянки певної господарської спеціалізації (добування гончарної сировини та підготовка її до виробництва, виготовлення і випал посуду; лісотехнічний промисел; роботи

сільськогосподарського циклу) та житлові частини дворів. Розташуванням, кількістю і призначенням досліджених будівель і ям привертає до себе увагу північна частина поселення.

Разом з тим, картографування індивідуальних знахідок дозволило помітити цікаву деталь. Хоч ця територія становить менше третини сумарної дослідженої площі, на ній сконцентровано близько 60 відсотків знахідок, причому багато з них носять чітко виражений елітарний характер і можуть вважатись елементами феодального побуту. До них віднесемо предмети озброєння та спорядження вершника (бойові ніж і сокири, деталі кольчуги, наконечники стріл, стремено, шпору, вудила і псалій); імпортні (статуетка середньоазійського походження у вигляді жіночої фігурки, амфорна тара, візантійські та північноруські скляні браслети) і коштовні (срібні скроневі кільця і перстні) речі; прикраси та елементи костюму (близько 30 уламків металевих та скляних браслетів, більше 10 мінеральних та скляних намистин, підвіски, каблучки та перстні, металеві і кістяні гудзики та дисковидна застібка для плаща). Звертають на себе увагу речі, що свідчать про майнове розшарування (замки і ключі, скляний і полив'яний посуд) та про досить високий культурний рівень мешканців (посуд місцевого виробництва з окремими літерами та написами, пряслиця з графіті, гральні кості, керамічні іграшка та брязкальце, шашка і фішка). Серед культових речей звертають на себе увагу натільні хрестики, в т.ч. перламутровий з морської раковини із зображенням хреста на Голгофі. Вони співіснують з підвісками-бубонцями та амулетом з ікла домашньої свині. Не виключено, що на цій території розвивалось і ювелірне виробництво. Так, знайдено свинцеву пластину зі слідами ковки на ній, що могла використовуватись як подушка для чеканки, металообробки. Про це ж свідчить і бронзовий злиток, що служив сировиною для ювеліра. Слід відмітити, що на інших ділянках поселення (досліджених у 1989, 1991 рр.) подібні речі — енколпіони, прикраси, наконечники стріл, руків'я канчука — зустрічаються значно рідше при такому ж ступені інтенсивності використання території.

Освоєння вказаної частини садиба розпочалось з приходом сюди перших поселенців — на рубежі X—XI ст. До цього періоду відносяться 7 будівель — саме так вони датуються за керамічним комплексом. Проте в цей час їх взаєморозташування носить хаотичний характер і не дає можливості говорити про певну систему в забудові. Виняток становлять №№ 323, 328, 80, 41, що розміщені дугою. Будівля 230 тяжіє до №№ 213, 247, 173, 174 з іншої групи споруд за межами ділянки, про яку йде мова. Будівлі №№ 16, 21 утворюють окреме угрупування. На цей же час приходиться, вірогідно, спорудження буд. 48 (вже висловлювалась думка про її ототожнення з житлом-майстернею гончара), супутньої їй № 46. Вони займають панівне узвишшя на пам'ятці. Період функціонування цих об'єктів — XI ст. Тоді ж будуються №№ 44, 81, 69, 64, 65, 60, 23, 25, 75, розташовані нижче

по схилу. Остання — господарська споруда значних розмірів, утворена паралельними канавками від плоту. На захід від вказаних об'єктів, з напольного боку, будується огорожа (№ 76), за котру виносяться шиш (№ 233, з навісом (№ 292) навколо, господарська яма (№ 120) з каркасом (№ 249), побутово-господарські об'єкти: буд. 231, 177, 303, 226, яма 122, віддалені від плоту на 5—15 м. Заплавна (східна) частина не огороджується — в цьому напрямку й шло освоєння території, південна ділянка була обмежена, скоріше за все, однією з недатованих канавок від плоту (№№ 89, 77, 78, 87, 85, 98, 46). Серед знахідок з означених об'єктів — побутовий інвентар (ножі та бруски для їх гостріння, голка, пряслиця — шиферні та керамічні, в т.ч. браковані, цвяхи), серп, керамічне сопло без слідів використання, скляні браслети та ін. В цей час значно південніше, за межами сказаної ділянки, функціонують примітивні гончарні горни XI ст.

В наступному періоді (кінець XI—початок XII ст.) розвиток життя і господарської діяльності відбувається значно інтенсивніше. На зміну житлу — майстерні № 4 приходить аналогічне № 42/186 з прилеглою допоміжною спорудою № 79 та сусіднім глинником № 76. Набір знахідок з них подібний: ножі, інструменти та інші залізні вироби, оковки, пряслиця. В інших об'єктах цього періоду (а їх нараховується близько півсотні) знайдено також предмети побуту, знаряддя праці, прикраси (число останніх значно зростає), елементи озброєння та спорядження коня. Звертають на себе увагу імпортні речі, саморобна плінфа, ключ, полив'яний посуд, астрагал, пристосований для гри в кості, керамічне брязкальце. На цей же час приходиться спорудження двох горнів — №№ 1, 2 та стін з лози навколо них, будівлі типу степки (№38), сушильні у відпрацьованому глинищі № 305, кар'єрів (№ 305, 310 — I етап, 306, 312, 313, 327), будівлі типу степки № 330, ями для припасів № 10; шиша № 63 та смолокурні № 58, винесених на схід від житла; глинника № 11 та ін. З півдня ремонтується огорожа (№ 57, 47), за котрою відведено ділянку для смолокуріння (буд. 300). До цього ж часу, скоріше за все, слід віднести і появу I етапу внутрисадибної огорожі (кан. 42), що відокремила житлову частину садиби від господарської. Освоюється значна територія нижче по схилу.

В XII ст. дещо змінюється місцерозташування житла — з'являються будівлі №№ 74 і 317 та пов'язана з ними надвірня господарська споруда-глинище № 81, на виробничих дільницях виникають дігтярні та смолокурні – буд. 319 (320, 331, яма 205, горни 7 і 6, причому останній— принципово нового, ямного типу, круглої форми. В цей час припиняється функціонування горнів №№ 1 і 2 (яма 17 — звалище браку біля них — датується саме так). Виникає новий кар'єр — № 322, продовжується розробка в старому — № 327. До цього періоду відносяться глинник № 32 , ями для припасів №№ 193 і 194, ряд господарських наземних споруд і навісів над ямами — №№ 332, 335, 344, 348, 318, а також шиш № 178. Розростається обмежена плотом

територія (кан. 25), з'являються нові внутрісадибні огорожі: № 41 (повторила попередню № 42), 88, 84, 81 — із заходу та південного заходу від нового будинку. Ремонтується південна лінія тину — з'являються з деяким зміщенням огорожі №№ 79, 91, 45. В числі цікавих знахідок на цьому етапі — побутовий інвентар, браслети та намистини, натільні хрестики, перстні, гризло, 2 уламки горщика з написом, глиняна зооморфна іграшка з горну 6. Об'єктів XII ст. нараховується близько 70, відмічена тенденція їх концентрації в західній частині садиби та виходу на схід за межі останньої.

На рубежі XII—XIII ст. життя значно сповільнює свій ритм, що, мабуть, пов'язується з вичерпанням ресурсів гончарної глини. Серед 7 об'єктів, що будуються в цей час, варто згадати про ями № 273 та побутово-господарські ями, сконцентровані на схід від центральної частини садиби.

Серед недатованих об'єктів з описаної ділянки — жолоб для промивання (№ 43) біля жител, повітки і навіси №№ 206, 209, 67, 210, 199, 203 та господарська споруда № 194 з плетеними стінами.

Досліджена садиба з північної частини давньоруського поселення гончарів біля с. Автуничі, для котрої властиві тривалий час існування, наявність досконало організованого багатогалузевого господарства, зручні місцерозташування та внутрисадибне планування, концентрація знахідок елітарного характеру, може бути інтерпретована як місце проживання представників соціальної верхівки серед жителів поселення. Таке явище відмічене як на окремих пам'ятках — "головка поселення" на Лісковому (Шекун, 1988), так і в цілому для давньоруських сільських поселень регіону (Коваленко, 1992). Проте ототожнення Автуницької сільської верхівки з представниками князівської вотчинної адміністрації проблематичне. Цьому суперечить відсутність ознак князівської влади (Моця, Коваленко, 1992), розвинуте виробництво в садибі, в т. ч. наявність лише жител-майстерень заможного гончара, кустарний характер багатьох виробів (бронебійна стріла, шпора, плінфа, що, вірогідно, виготовлялись на поселенні), віддаленість самого селища від найближчого міста чи замку. Ймовірніше всього ідентифікувати мешканця садиби з північної частини поселення Автуничі з представниками місцевого самоврядування в структурі давньоруської державної феодальної ієрархії. Ним міг бути згаданий в Руській Правді "сільський (ратайний) староста" (ст. 24 "Краткой Правды").

Я. В. БАРАН (Київ)

ДО ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ВЕРВІ.

Пам'ятки давнього слов'янського права завжди привертали пильну увагу дослідників, серед яких видне місце займає і Д. Я. Самоквасов. І все ж багато питань до цього часу залишаються спірними і викликають жваві дискусії. Такою є і проблема давньоруської верві, історія вивчення якої налічує майже два століття.

Діахронний аналіз планувальної структури слов'янського поселення Рашків-І дозволяє виявити певні закономірності у забудові цього селища, пов'язані з природними (зміна поколінь, "старіння" жител) і соціальними (виділення дорослих членів сем'ї) факторами. Суть цієї стуктури полягає у фіксації родинних зв'язків між мешканцями поселення, що достигається шляхом використання певної системи розташування та орієнтації жител. Систему складають дві підсистеми.

Перша з них, названа нами системою діагональних прив'язок, полягає в тому, що пізніші житла у переважній більшості певним чином планіграфічно зв'язані з більш ранніми. Вони орієнтовані так, що лінія, проведена через кут, в якому розташована піч і протилежний за діагоналлю кут, впирається в один із кутів більш раннього житла. Тобто, при побудові нового житла, розбивка цих двох кутів робилась так, що вони лежали на одній лінії з одним із кутів більш раннього житла, — тим же методом, яким при археологічних розкопках розбивають нові квадрати — тобто за допомогою мотузки. Таким способом на поселенні зв'язано 53 будівлі з 80. З них 35 відносяться до різних, але завжди послідовано виникаючих етапів. Підтверджена стратиграфічно, ця закономірність може бути використана як хронологічний показник. Розроблена на її базі мікрохронологія будівель проявила систему в інших лінійних зв'язках, що охоплюють всі будівлі поселення, коли на одній лінії виявляються кути або стіни кількох (але не менше трьох) одночасових або різночасових жител.Їх розгляд у вузьких хронологічних рамках надав можливість зафіксувати постійне повторення розташування груп жител у вигляді дуги, де всі вони зв'язані лініями. Таким чином, була виявлена ще одна закономірність, яка впливала на розташування будівель. Її ми назвали системою лінійно зв-язаних дугоподібних структур або лінійно-радіальною. Аналіз виявлених закономірностей дав можливість зробити висновок, що перша з них фіксує пряму, а друга, відповідно, бічну лінію родинних зв'язків між членами великих сімей. Таким чином, структура забудови являє собою строго фіксовану генеалогію.

Поселення, де на данний час виявлена описана система забудови чи її елементи, належать різним етнічним групам, охоплюють велику частину Європи територіально і приблизно дві тисячі років хроногічно.

Значне поширення вказаної системи приводить до висновку, що вона є локальним виявом загальних закономірностей у розвитку общтни і в контексті світової історії відображає принцип функціонування "конічного клану", який грунтується саме на чіткому поділі прямої й бічної родинних ліній і лежить в основі протодержави — чіфдому або вождівства, на основі якого, у свою чергу, виникає держава.

З цієї точки зору "верв", що являла собою спосіб фіксації родинної лінії за допомогою мотузки, можна розглядати як систему правил, що лежить в основі функціонування слов'янської общини. Це підтверджують етнографічні і лінгвістичні дослідження, а також писемні джерела.

Відомості про "верв" містяться в основному в двох пам'ятках давнього слов'янського права — "Руській Правді" та "Полицькому Статуті", хоча їх можна знайти і в деяких інших джерелах, які ми також розглянемо нижче. Хоч "Руська Правда" нам ближча територіально, перевагу ми віддаємо все-таки "Полицькому Статуту" та хорватським пам'яткам, оскільки на цій території значно краще збереглися залишки давніх звичаїв і традицій. Про це свідчить, наприклад, хорватський документ, який датується 1451 р. В ньому йдеться про судовий процес між вервними братами. Юрій почав тяжбу проти Мартина і Андрія Ковача, родича "обох сторін, між якими тяжба". Наводимо текст документу у перекладі: "по верві мені належить половина виноградy ... верв хочу верв'ю показати і знайти ... того вищеназваного Андрія Ковача ... і цю тяжбу взяла на себе верв, коли він Мартин йде до того Юрія, а також Андрія".

Перший з дослідників цього документу В. Мажуранич висловив думку, що у даному контексті всі вказані особи є спадкоємцями за неперервною родинною лінією, тобто за верв'ю.

Але наведений текст, як нам здається, дає підстави і для більш широких висновків, оскільки описує спосіб використання вервної системи для визначення майнових прав членів общини-верві.

Виходячи з тих висновків, які ми зробили вище, текст документу, на нашу думку, свідчить, що Юрій хоче за допомогою мотузки показати своє місце в родинній генеалогії по відношенню до Мартина, а також вияснити місце Андрія Ковача в цій генеалогії. В протилежному випадку, незрозуміло, навіщо шукати члена верві, який і так знаходиться в її межах. Яка ж технологія вияснення спадкових прав? Фразу " ... і цю тяжбу взяла на себе верв, коли він Мартін йде до того Юрія а також Андрія" ми розуміємо так, що проблема вирішується за допомогою мотузки, яка символічно вказує шлях Мартину від його хати до будинків Юрія і Андрія Ковача, розташованих за лінійною системою.

Про те ж свідчить і стаття 59 "а", яку Б. Д. Греков вважав уникальною за повнотою висвітлення терміну "верв", але визнав, що її текст важко зрозуміти. Розглянемо її і ми. Мова тут іде про розподіл

лісу чи пасовища. Опускаючи першу частину статті про причини розподілу, зосередимося на її другій частині, присвяченій принципам і техніці розподілу: "якщо є ліс, потрібно (можна) ділитися так і таким чином: перш за все якщо відома верв і частини, які належать від племенщини між селом (усередині села), по мірі і по верві від бащини тоді не треба вишукувати ні іншого ні другого поділу лісу, як тільки за правильною верв'ю і за кількістю голів і подвір'їв і племенщини, як іде верв (у 4-х варіантах додано: скручена), протягнута від бащини, так потрібно і ліс ділити...".

Розглянемо початкову фразу "перш за все якщо відома верв і частини...". Тут само собою розуміється, що якщо відома верв, то відомі і частини, що належаться від племенщини — тобто викладено принцип поділу. Тепер зрозуміло, для чого авторам статті 59 "а" знадобилося написати: "делити овакои и по ови путь"(так і таким чином). Цим вони давали зрозуміти, що викладають, по перше, принцип розподілу і, по-друге, техніку розподілу.

Якою ж була ця техніка? "...За правильною верв'ю ... як іде верв протягнута від бащини".

Виходячи з нашого розуміння верві, вважаємо, що в статті 59 "а" дається опис все того ж способу вияснення майнових прав членів верві, коли в разі якихось непорозумінь при розподілі, можна протягнути мотузку від бащини — тобто від будинку (будинків) найстаріших членів верві до будинку (будинків) представників молодших поколінь (за лінією спадкоємництва) і у відповідності з місцем в генеалогії, враховуючи кількість голів і подвір'їв, а також розміри племенщини, що розподіляється, виділити кожному належну частину.

Як нам здається, всі наведені факти свідчать на користь того, що верв все-таки являє собою, перш за все, систему правил функціонування общини, засновану на фіксації родинно-генетичних зв'язків за територіальним принципом. Тобто верв — це сімейна община, а не сусідська.

Крім того, висновок про виникнення державних форм правління з вождівства, — тобто в умовах відсутності або нерозвиненості приватної власності у слов'янських народів значною мірою знімає гостроту питання про час появи у них сусідської общини.

Отже, прогресивна для свого часу історична схема, розроблена у XIX ст. німецьким вченим Ф. Енгельсом і перетворена, на жаль, в ідеологічну догму в колишньому СРСР, у своїх вузлових моментах не витримує перевірки новітніми фактами.

О. М. ВЕРЕМЕЙЧИК (Чернігів)

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ШУМЛАЙ.

У науковій спадщині Д. Я. Самоквасова, поряд з чисельними матеріалами городищ та курганних могильників, певна увага приділена і сільським поселенням X—XIII ст.

У 1991 р. загоном Чернігово-Сіверської експедиції проведені охоронні дослідження на поселенні Шумлай (площа 15 га), що знаходиться за 11 км на північ від околиці міста Чернігова і за 1,5 км на схід від с. Хмельниця. Воно розташоване на невисокому підвищенні, яке з усіх боків відокремлене руслом нині пересохлого струмка, що впадав у р. Стрижень. Культурний шар містить матеріали мілоградської, київської, волинцевської культур та давньоруського часу IX—XII ст.

У 1991 р. досліджена площа більше 2000 кв. м. Розкоп 10—12 × 200 м був витягнутий вздовж дороги Чернігів-Гомель, досліджено 72 ями та 11 будівель (у т. ч. — 6 жител X—XIII ст.). Останні представлені напівземлянками стовпової чи зрубної конструкції, площею 8—20 кв. м. і мали опалювальні споруди у вигляді печей каркасно-плетневої конструкції.

Однак найбільшу увагу привертає споруда № 7, розташована посередині дослідженої ділянки, майже на самому високому місці над рівнем русла струмка. Вона мала овалоподібну форму, з розмірами на рівні материка 4,20 × 4,60 м. В цій будові на глибині 3 м знайдено залишки колодязя кінця X—XI ст., що мав досить складну конструкцію.

На глибині 3 м він мав вигляд прямокутника з розмірами 3,10 × 2,30 м. Стіни колодязя розташовувались паралельно стінам котловану. Зруб колодязя розміром 1 × 0,6—0,7 × 1,15 м знаходився посередині будови. Внутрішнє облицювання колодязя складалось з досить товстих (5—7 см) і широких (20—25 см) дощок довжиною 1,05—1,30 м із зарубками для стику. З таких же дощок було зроблено і дно колодязя. Ці дошки були ретельно обстругані. За ними вздовж стін колодязя стояли вертикальні дошки, а по кутах — стовпи. Далі їх облицьовували дошки, складені аналогічно внутрішній частині колодязя. Таким чином, зовнішній контур колодязя мав розміри 1,5 × 1,20 м. Окрім цього, були зафіксовані дошки, які розташовувались на відстані 0,1—0,3 м від зовнішнього краю колодязя. Але вони простежені лише біля двох стінок. У заповненні колодязя знайдені уламки кераміки кінця X—початку XI ст.

На території межиріччя Десни та Дніпра деревина взагалі не зберігається (за виключенням обвугленої). Чудову збереженість шумлайської споруди обумовив досить високий рівень грунтових вод, що зберігався тут протягом останнього тисячоліття.

Г. В. ЖАРОВ (Чернигов)

ОКРУГА СЕЛИЩА АВТУНИЧИ В 1—2 ТЫС. Н. Э.

Обследованная территория в округе древнерусского селища Автуничи, впервые введенного в научний оборот Д.Я.Самоквасовым, ограничена с севера истоками р. Тетевы, с юга верхним течением р. Верпч, с запада болотами, из которых берет начало р. Верпч, с востока — верхним течением р. Тетевы. Работы велись в течение полевых сезонов 1988—92 г.г. Общая площадь, подвергшаяся обследованиям, составила 150 кв. км.

В результате выявлено 13 новых, обследовано 4 ранее известных памятника и локализован уничтоженный в настоящее время курганный могильник у с. Солоновка.

1. Поселение Тетева-1, с. Деревины. Расположено в 1,5 км к северу от села, в истоках р. Тетевы, на высоком правом берегу. Площадь 4 га. Культурный слой содержит керамику эпохи поздней бронзы и неорнаментированную раннеславянскую (сер. I тыс. н. э.).

2. Поселение Лемешовка-1, с. Лемешовка. Находится в 2 км к северо-западу от села, в истоках безимянного ручья (правого притока р. Тетевы). Занимает невысокие (1—2 м) мысы по обоим берегам ручья. Площадь 4 га. В подъемном материале собрана керамика XII—XIII вв., найден фрагмент стеклянного браслета.

3. Поселение "Пойма", с. Лемешовка. Расположено в 4 км к северу от села. Занимает дорогу в правобережной пойме р. Тетевы. Площадь 2,2 га. В культурном слое мощностью 0,2—0,3 м обнаружена керамика киевской культуры (III—V вв. н.э.).

4. Поселение Бериловка-1, с. Бериловка. Находится в 1,6 км к северо-востоку от села, на мысу левого берега р. Тетевы, в месте впадения в нее безимянного ручья. Площадь 0,5 га. Найдена керамика раннего железного века и раннеславянская середины I тыс. н.э.

5. Поселение Бериловка-2, с. Бериловка. Расположено в 0,7 км к северо-западу от села, на мысу левого берега р. Тетевы, в месте впадения в нее безимянного ручья. Площадь 1 га. В культурном слое найдена керамика киевской культуры.

6. Поселение "Мехов Ровчак", с. Бериловка. Открыто А.В.Шекуном в 1984 г. Расположено в 0,8 км к западу от села, на мысу левого берега р. Глинянки (7,8 га). В западной части поселения на площади 1 га найдена керамика раннеславянского времени середины I тыс. н.э., на остальной площади — керамика XII в.

7. Поселение Верпч-1, с. Хоро- бичи. Расположено в 1,6 км к северу от села, на правом берегу р. Верпч, вокруг блюдцеобразной заболоченной низины. Площадь 2,5 га. Найдена керамика раннеславянского времени середины I тыс. н. э.

8. Поселение Верпч-2, с. Хоробичи. Расположено в 2,6 км к северо-востоку от села. Занимает два мысообразных выступа правого берега

р. Верпч. Площадь 3 га. В культурном слое найдена керамика позднезарубинецкого времени, раннеславянская середины I тыс. н.э., и средневековая XIII—XVI вв.

9. Поселение "Хоробор", с. Хоробичи. Открыто А. В. Шекуном в 1984 г. Локализуется в 2 км к северо-востоку от села, в истоках безимянного ручья (правый приток р. Верпч), вокруг блюдцеобразной впадины. Площадь 5 га. Найдена керамика XII—XIII вв.

10. Поселение Верпч-3, с. Андреевка. Размещается в 2,5 км к северо-востоку от села, на мысу правого берега р. Верпч. Площадь 2 га. Найдена керамика раннеславянского времени середины I тыс. н.э. и X—XIII вв., половинка серебрянно-стеклянной бусины.

11. Поселение Космовка, с. Автуничи. Расположено в 2 км к западу от села, на краю пологого левого берега р. Верпч. Открыто А. В. Шекуном в 1984 г. С 1987 г. исследуется Днепровской Древнерусской экспедицией ИА АН Украины под руководством А. П. Моци и В. П. Коваленко (X—XIII вв.).

12. Курганный могильник, с. Автуничи. Известен по материалам Д.Я.Самоквасова, в 1984 г. обследован А. В. Шекуном. Расположен в 280—550 м юго-восточнее синхронного ему поселения Космовка. Датируется X—XIII вв. Состоял из трех курганных групп (30, 8 и 26 насыпей), ныне полностью исследованных.

13. Поселение Задовщина, с. Андреевка. Расположено в 3 км к северо-востоку от села. Занимает пониженный мыс левого берега р. Верпч. Площадь 1,6 га. Найдена керамика раннеславянского времени середины I тыс. н. э.

14. Поселение Староселье-1, с. Староселье. Находится в 0,4 км на северо-восток от села, на мысу левого берега р. Верпч. Площадь 6 га. В подъемном материале найдена керамика раннего железного века (милоградско-зарубинецкого облика) и XI—XII вв.

15. Поселение "Карьер", с. Староселье. Находится в 0,4 км к югу от МТФ села, на мысу левого берега р. Верпч. Сильно повреждено карьером. Площадь не менее 1 га. Найдена керамика XI—XII вв.

16. Поселение "Дюна", с. Солоновка. Расположено в 0,3 км к северо-востоку от села, на дюнообразной возвышенности левого берега р. Верпч. Площадь 0,5 га. Найдена керамика XIV—XV вв.

17. Поселение Солоновка-1, с. Солоновка. Расположено в центре села, на мысу ручья (правого притока р. Верпч). Площадь не определена. Найдена керамика XII в.

18. Курганный могильник, с. Солоновка. В настоящее время уничтожен. Располагается на высоком берегу безимянного ручья (правый приток р. Верпч). Относится к расположенному в 750 м севернее от него древнерусскому селищу.

Рассматривая заселенность данной территории, можно отметить, что северо-западная часть ее слабо заселена. Здесь на площади около 70 кв.км. выявлено всего три поселения. Особенно отчетливо это проявл-

лось на материалах древнерусского периода. Основными факторами сложившейся картины, с одной стороны, является низинный характер местности, а с другой — малая плодородность поч. Здесь распространены дерново-боровые песчаные, дерново-слабо-подзолистые оглеенные песчаные и торфяно-болотные почвы.

А. Н. КИРПИЧНИКОВ (Санкт-Петербург).

МЕЧИ С НАДПИСЬЮ ULFBERHT В ЕВРОПЕ.

Д. Я. Самоквасов был одним из первых, кто обратил внимание на средневековые мечи на территории Восточной Европы. До последнего времени считалось, что в Европе найдено 132 меча с надписью Ulfberht, относящихся в подавляющем большинстве к IX—XI вв. В этом отношении лидировали: Норвегия — 25 экз., Финляндия — 25, Россия и Украина вместе — 20 экз. 76 % всех находок концентрировались в Скандинавии, Юго-Восточной Прибалтике и на Руси, что объясняется существованием в этих регионах языческих погребальных обрядов, в результате которых меч в захоронениях нередкая вещь.

В 1992 г. группой специалистов, включая и автора, была осуществлена работа по научному проекту: "Мечи эпохи викингов в Скандинавии и на Руси". С помощью рентгена, обычной и стерео съемки, наблюдений в разных по цвету спектрах света, макрофотографирования было обработано 105 мечей эпохи викингов, найденных в древненорвежских погребениях VIII—X вв. На всех клинках выявлены ранее неизвестные клейма в виде надписей, букв, различных знаков. Клейма наводились железной, а чаще дамаскированной проволокой, которая в горячем виде инкрустировалась в верхнюю треть дола клинка на обоих его сторонах. В группе изученных клинков в 30 случаях оказалось представленным имя каролингского кузнеца Ulfbreht. Таким образом, общее число известных ныне мечей с подобной маркой составляет 162 (в Норвегии их 55).

Предварительно можно сказать, что из числа найденных каждый третий европейский меч, относящийся к раннему средневековью, имел упомянутое клеймо. Речь идет о крупнейшем в истории Европы производстве самого дорогого и престижного белого оружия. Мастерские эти, как полагают, находились в области среднего Рейна. Их продукция выпускалась в течение VIII—XI вв. и многими тысячами расходилась по всей Европе, достигая и азиатских областей. Мечи с подобной маркировкой, несомненно, высоко ценились, всесветно признавались качественными изделиями и вызвали местные подражания. Конечно, эти произведения не были делом рук только одного человека. Первоначальная индивидуальная марка с течением времени закрепилась за

потомственными мечедельными мастерскими, ставшими настоящими фабриками, точнее, мануфактурами по выпуску клинкового оружия.

Принадлежность большинства мечей с надписью Ulfberht рейнским мастерам доказывается отделкой рукоятей со стандартными геометрическими узорами, использованием определенных цветных металлов в украшении рукоятей, сходными приемами ювелирной отделки этих рукоятей, одинаковыми по начертанию и расположению буквами и знаками на клеймах мечей, тождественными по конструкции и устройству клинками и их долами. Иногда рейнские мечи снабжались в Скандинавии рукоятями, орнаментированными узорами в местном стиле.

Изыскания 1992 г. позволяют поставить вопрос о более широкой, чем считали раньше, торговле оружием в Европе и привозе его крупных партий в Скандинавию, несмотря на многочисленные запреты на вывоз изделий военного ремесла, время от времени объявлявшиеся в Каролингском государстве. Скандинавы обладали необходимыми средствами, чтобы осуществлять массовые покупки высококачественного импортного оружия. Не случайно каждый бонд по древнему закону должен был владеть мечом и другим вооружением и только тогда допускался на тинг. Конечно, поголовное вооружение свободного населения Скандинавии не могло обойтись только привозным континентальным оружием. Возможно, что в Северной Европе, равно как и в других больших регионах ковались собственные мечи. Опознание их в скандинавском материале — тема особого исследования.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

ЗАГАДКИ ЧЕРНІГІВСЬКИХ МОНЕТНИХ ГРИВЕН

Чернігівськими гривнами прийнято називати зливки срібла неправильної форми (ромбовидної чи еліпсоподібної) з розплющеними кінцями, а то й усією поверхнею, вагою близько 200 г. Вони являють собою одну із загадок давньоруської нумізматики. До недавнього часу залишались неясними час і місце виробництва, ареал, форма, вагові характеристики цих гривен. Незрозумілим було, навіщо розковували їх поверхню, тому вчені мало й неохоче досліджували такі монетні зливки. Тим часом, вони являли собою важливий засіб обігу Давньої Русі, мало поступаючись у цьому широко відомим і добре вивченим київським і новгородським гривнам.

Незвичайними видаються самі обставини відкриття цих гривен. До науки їх увів Д. Я. Самоквасов, описавши 6 таких зливків із знайденого 1978 р. у с. Горбові Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ. великого скарбу гривен. Він назвав їх "давніми рублями-гривнами Новгород-Сіверської області", відзначивши різноманітність і невизна-

ченість їх форми. Однак то була не перша знахідка гривен із розкутою поверхнею. Ще 1854 р. у Великолуцькому пов. Псковської губ. було виявлено великий скарб з 44 гривен. 20 плющених зливків опинилося в Ермітажі. Та ця знахідка залишилася непоміченою вченими.

Першим дослідженням тих "новгород-сіверських" зливкі стала праця О.І.Черепніна про гривневу монетно-вагову систему. Так само, як і Д. Я. Самоквасов, він визнав плющені гривни південноруськими, але назвав їх чернігівськими за місцем першої відомої науці знахідки. З тієї пори і донедавна майже ніхто не піддавав сумніву південноруське походження цих дивних монетних зливків.

Однак так звані чернігівські гривни знаходили на величезному обширі Східної Європи: у Північно-Західній (Псковська губ.) і Північно-Східній Русі (Тверська, Пермська і В'ятська губ.), у Русі Південній (Чернігіська губ.), а також у Прибалтиці. Тому М. П. Бауер запропонував вважати плющені монетні зливки північноруськими і навіть виготовленими у Новгороді. Його точка зору не була підтримана іншими нумізматами. Зате вони зійшлися на думці, що такі гривни перебували в обігу в другій половині XII—XIII ст. Всі без винятку наші попередники вважали, що чернігівські гривни за ваговою нормою були тотожними новгородським і мали середню вагу близько 204 г.

Дослідження чернігівських, так само, як монетних гривен інших типів, надзвичайно утруднюється тим, що вони не трапляються у скарбах разом з монетами, які б дозволили їх датувати. Суто логічне й поширене уявлення про те, що вони є наймолодшими серед усіх типів гривен, потребувало доведення джерелами. Таким чином, справа студіювання чернігівських гривен зайшла, здавалось, у глухий кут.

Однак проведені нами восени 1991 р. у королівському мюнц-кабінеті в Стокгольмі дослідження великого комплексу плющених монетних зливків зі скарбу, знайденого чверть століття тому в с. Бурге на о. Готланд у Балтійському морі, дозволили, здається, просунутись на шляху пізнання загадок чернігівських гривен.

У скарбі з Готланда гривни уперше були знайдені разом із срібними монетами (відомі дві знахідки київських гривен укупі із золотими візантійськими солідами, але то скарби тривалого накопичення, що аж ніяк не датуються тими монетами). За молодшою монетою, карбованою в 1140-х роках, цей скарб датується другою половиною 40-х—50-ми роками XII ст. Та насторожує сама виключність скарбу з Готланда, бо гривни й монети обслуговували різні сфери обігу й тому не змішувались у скарбових комплексах.

Згідно переконання одного з публікаторів Готландського скарбу, шведського археолога Е.Нюлена, гривни й монети дійсно знаходились у спільній бронзовій посудині, отож, складали єдиний комплекс. Припускаю, що гривни приєднала до скарбу монет людина, котра й умістила їх разом до однієї посудини. Ситуація виглядає парадоксальною: не будучи природною частиною монетно-речового

скарбу, гривни всеж-таки датуються монетами скарбу з Бурге. Монети частина того комплексу визначає термін обертання частини гривневої. Виходить, що чернігівські монетні зливки перебували в обігу в 40-х — 50-х роках XII ст.

Таке датування докорінно змінює традиційні уявлення нумізматики про послідовність і час появи тих чи інших зливків срібла усталеної форми й ваги. Виявляється, що плющені гривни є сучасниками новгородських і навіть київських, активний обіг яких розпочинається якраз у 40-х роках XII ст. Виходячи з присутності в Бургському скарбі кількох підтипів чернігівських гривен (ромбовидних, а також широких і вузьких еліпсоподібних), можна гадати, що тип такої гривни розвивався протягом чималого часу, принаймні — половини століття. Напевне, відливання чернігівських монетних зливків почалося в кінці XI ст.

Бургський скарб дає також можливість припустити, що плющені гривни виготовлялись здебільшого на півночі Русі. Не повинна бентежити та обставина, що їх знайдено на півночі Чернігівського князівства, поблизу Новгорода-Сіверського. Економічні зв'язки Чернігівської землі з північноруськими землями підтверджуються джерелами. На північноруське походження розкутих гривен з Готланда вказує присутність у тому скарбі іншого, властивого лише північним землям Русі й прилеглим до них зі сходу неслов'янським територіям засобу обігу — круглих зливків, так званих коржиків камського срібла. Основним ареалом круглих зливків були басейни Волги та її притоки Ками. Можливо, плющені гривни потрапили до Бургського скарбу з Прикам'я разом з круглими зливками. Але те можна виключати й того, що розкуті гривни виготовлялись одночасно у багатьох місцях Давньої Русі. Та все ж таки, на нашу думку, с новним регіоном їх обігу була Північна Русь.

Проведені підрахунки не підтвердили думки про відповідність вагового стандарту так званих чернігівських гривен новгородському. Розкуті зливки мають середню вагу, що коливається між 195,56 і 196,42 г (були зважені, поряд з гривнами Бургського скарбу, зливки з колекцій Ермітажу та Історичного музею в Москві — всього 74 екз.). Напрошується припущення, що при відливанні плющених гривен була взята за стандарт вагова марка срібла в 196—197 г, відома в Північній Європі, зокрема на Готланді, в XI—XIII ст.

Уважне вивчення розкутих гривен привело до висновку, що їх розковували з метою перевірки якості срібла — високопробний метал кується легко, на відміну від низькопробного. Адже форма значної частини цих гривен, схожа на київські з розплющеними кінцями, певно, викликала недовір'я на ринку. Тим більше, що вони відрізнялись за вагою і від київських, і від новгородських гривен.

Здається, розкуті гривни потрапили на Готланд з Північно-Західної Русі, яку з цим осередком міжнародної торгівлі раннього середньовіччя зв'язували особливо тісні економічні взаємини. Швидше за все, гривни

були привезені на Готланд як сировина для ювелірного чи монетного виробництва. Якраз у середині XII ст. там починається карбування власних монет.

Такими виглядають деякі міркування з приводу гривен з розкутою поверхнею, які прийнято називати чернігівськими. Визначити час їх обігу, ареал поширення, місце серед гривен інших типів, вагову норму, причини плющення та ін. допомогли дослідження скарбу, знайденого багато років тому на шведському острові Готланд.

Е. А. МЕЛЬНИКОВА (Москва)

СКАНДИНАВСКИЕ РУНИЧЕСКИЕ НАДПИСИ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Одним из важних источников в изучении этнического состава населения Древнерусского государства, привлекавшего пристальное внимание Д. Я. Самоквасова, являются рунические надписи. За два последних десятилетия количество скандинавских рунических надписей на территории Восточной Европи многократно возросло и насчитывает ныне до 200. Неизмеримо расширилась топография и хронологические рамки находок, значительно разнообразнее представлены предметы, на которых вырезались или выцарапывались надписи. Все это позволяет установить некоторые закономерности в распространении рунической письменности в Древней Руси и уточнить наши представления о культурной ассимиляции скандинавов в восточнославянской среде.

2. Выявилась взаимосвязь между ареалом и хронологией рунических надписей. Древнейшие из них (VIII—X вв.) обнаружены исключительно на Северо-Западе: в Старой Ладоге, на Городище под Новгородом, в самом Новгороде. Рунические граффити встречаются на арабских серебряных монетах в кладах IX в. преимущестенно из района Балтийско-Волжского пути (Петергофский клад и др.), но в X в. они распространяются и по Днепровскому пути (киевский "Иорданский" клад, клад из Копиевки и др.). В XI в. ареал надписей расширяется: они выявлены на предметах из ряда крупных городов, в том числе Новгорода и Суздаля. С начала XII в. руническая письменность Скандинавии начичает выходить из употребления, однако на Руси она сохраняется, причем подчас на окраинах государства, в местах, где еще в X в. отмечалось присутствие скандинавских по происхождению дружинников: в Плеснеске и Звенигороде (Юго-Западная Русь), на полоцко-латвийском порубежье (Масковичи Витебской обл.), а также в Смоленске.

3. Одновременно прослеживаются изменения языка и графики надписей. Рунические памятники древнейшего периода (VIII—X вв.) типичны для Восточной Скандинавии. Это амулеты на металлических пластинках, хорошо известные в Восточной Швеции, деревянный

стержень, аналогичный более поздним находкам из Бергена (Норвегия) и др. Тип предметов, материал, расположение надписи, наконец, графика и язык не имеют каких-либо отклонений от восточноскандинавского материала того же времени. Более того, специфические особенности палеографии надписей на амулетах из Старой Ладоги и Городища позволяют не только установить взаимосвязь между тремя памятниками, но и указывают на исходный культурный ареал — территорию распространения так называемых рекских рун в Эстерьетланде (на восточном побережье Швеции) и на о. Эланд. В надписях XI в. появляются определенные отклонения от обычного для Скандинавии этого времени рунического письма: надпись на суздальской подвеске не имеет прямых аналогий и содержит грамматические неувязки, граффити на монетах из кладов XI в. сохраняют архаичные формы рун, бытовавшие до IX в. Наконец, надписи XII в. обнаруживают либо деградацию рунического письма (комплекс из Масковичей), либо сохранение весьма архаичных черт, включая использование старших рун, вышедших из употребления уже к IX в. (пряслице из Звенигорода). При этом в грамматических формах отмечаются черты славянизации языка (отпадение падежных окончаний).

4. Все это указывает на оторванность носителей рунического письма в Древней Руси от живой традиции, существовавшей в Северной Европе. Не подкрепляемые культурными влияниями из Скандинавии, навыки письма постепенно утрачивались или застывали в некогда усвоенной форме. В то же время, требует уточнения сложившееся представление о быстрой ассимиляции скандинавов на Руси. Как показывает приведенный материал, некоторые элементы культуры, в том числе такие важные, как письменность (а соответственно и язык) сохранялись вплоть до XII в. в семьях осевших на Руси еще в X в. скандинавов.

Е. А. ШМИДТ (Смоленск)

ДРЕВНИЕ ПУТИ ИЗ ДНЕПРА В ЗАПАДНУЮ ДВИНУ

В IX веке к моменту образования Киевской Руси славянское население занимало обширные пространства Восточной Европы. Летописи упоминают более десятка племен и их центров, расположенных от Ладоги и Новгорода на севере до Киева и нижнего течения Днепра на юге. Основные связи между славянскими землями и формирующимися городами, к изучению которых одним из первых обратился Д.Я.Самоквасов, осуществлялись по рекам. Уже на первых страницах древнейшей русской летописи "Повести временных лет" дается описание пути "из Варяг в Греки". Этот древний путь по основной водной магистрали Восточной Европы при переходе из бассейна одной реке в другую имел

систему волоков. И какой бы из вариантов пути из Днепра в бассейн Балтийского моря не брать, он проходил через водораздел Днепра и Зап. Двины.

Наибольшее сближение этих рек приходится на верховья Днепра, на участок между древними городами Смоленск и Орша на Днепре и на участок между городами Витебск и Сураж на Зап. Двине. Здесь расстояние между Днепром и Зап. Двиной составляет всего около 80 км. При этом система рек Зап. Двины подходит непосредственно к самому Днепру или крупным его притокам местами до 7—15 км. Волоки же через водораздел могли составлять до 10 км, например, на таком участке как: Зап. Двина — р. Лучеса — р. Верхита — волок — р. Днепр. На других вариантах волок был длиннее даже в весеннее половодье. Непосредственно пространства, которые нужно было преодолевать волоком, даже в летнее время при очень низком уровне воды в реках составляли максимально до 20 км, т.е. практически могли преодолеваться за один дневной переход.

Археологические источники подтверждают, что эти пути использовались в древности еще до образования Киевской Руси. Так, во II—начале I тыс. до н. э. в смоленском течении Днепра найдены предметы, происходящие с берегов Балтийского моря (кельты меларского типа и др.). Более оживленно эти пути стали использоваться в I тыс. н. э. Сюда на водораздел Днепра и Зап. Двины из Прибалтики проникают различные вещи (гривны с ложковидными концами, фибулы I—V вв., пряжки, стеклянные бусы и пр.). Но наиболее интенсивно этот путь использовался в конце I—начале II тыс. н. э. Связи верховья Днепра с другими странами, прилегавшими к берегам Балтийского моря, могли осуществляться первоначально непосредственно по Зап. Двине от Рижского залива вплоть до устий рек Лучесы или Каспли, а затем из этих рек по системе волоков в Днепр. Но существовал и другой путь, особенно активизировавшийся после заселения славянами северных районов Восточной Европы: Балтийское море — р. Нева — оз. Ладожское — р. Волхов — оз. Ильмень — р. Ловать — волок — р. Зап. Двина — реки Каспля или Лучеса — волок — Днепр. Этот путь получил название "из Варяг в Греки". Он был не только транзитным, т.е. обслуживающим связи заморских стран, но и играл важную роль внутри русских земель, связывая киевские и черниговские земли с северными, в том числе и новгородскими.

В литературе освещались некоторые аспекты проблем характера и времени функционирования водных путей в Древнерусском государстве. Давалась общая характеристика, учитывавшая главнейшие торгово-ремесленные пункты в районах прохождения путей без разработки деталей на наиболее трудных участках. Постараемся более детально рассмотреть некоторые варианты путей и волоки на конкретном участке между Днепром и Зап. Двиной в районе Смоленска — Витебска. При этом анализируются три наиболее оптимальных варианта по условиям

передвижения того времени и насыщенные археологическими памятниками того же периода. Другие возможные варианты не рассматриваются, так как к настоящему времени со всей очевидностью не фиксируются в свете имеющихся археологических источников. Нужно оговориться, что окончательное оформление укрепленных пунктов и поселений, жители которых обслуживали и охраняли передвижение по малым рекам и волокам, произошло в IX—XIII вв., но первоначальное освоение и сравнительно интенсивное использование приходится на предшествующие IX—X века.

Древний Смоленск возник в верховьях Днепра в земле кривичей, без сомнения, не только как племенной центр, но и как важный населенный пункт, контролирующий самые удобные участки с волоками на путях из Днепра в Зап. Двину. Наиболее близко расположенный вариант пути проходил из Днепра у села Катынь в 22 км западнее современного города Смоленска или в 6—8 км от археологического комплекса в Гнездове, который многие археологи считают местом первоначального Смоленска IX—X вв. Здесь путь пролегал: р. Катынка — оз. Купринское — волок — р. Удра — р. Клец — оз. Каспля — р. Каспля. У начала и конца этого отрезка пути через водораздел есть два сильноукрепленных городища с древнерусскими материалами в культурном слое (Лодейницы и Каспля). Непосредственно вдоль трассы волока расположены четыре укрепленных убежища (Куприно, Ермаки, Соболи, Волоковая). На всем этом участке имеются как одиночные курганы, так и их группы, содержащие преимущественно остатки кремаций (Катынь, Бутково, Куприно, Гончаренки, Волоковая), но были обнаружены и трупоположения (Катынь, Куприно, Пилички). У дер. Кислая, где есть археологический комплекс, включающий селища и курганную группу, найден клад куфических монет, датируемый первой четвертью IX века. Таким образом, скопление археологических памятников конца I — начала II тыс. н. э. на указанном пространстве и топонимические данные (дер. Волоковая, дер. Лодейницы, река Катынь и дер. Катынь) являются неоспоримым доказательством существования в прошлом этого варианта и волока на нем из Днепра через водораздел в систему р. Каспли. Дальнейший путь по р. Каспле до впадения в нее р. Рутавечь пролегал на пространствах равнинных и низких, местами заболоченных, где археологические памятники единичны.

Второй вариант пути из Днепра а Зап. Двину проходил: р. Березина — волок — оз. Большая Рутавечь — р. Рутавечь — р. Каспля — Зап. Двина. Вдоль этого пути имеется большое количество археологических памятников, которые располагаются сравнительно равномерно, местами образуя группы (Приволье, Микулино, Заозерье, Ковали, Кошевичи) или находясь единично (Комиссарово, Ордовка, Сутоки, Рудня, Понизовье). В районе волока у оз. Б.Рутавечь есть скопление памятников: городище и курганы у с. Микулино, убежище, селище, курганы у дер.

Заозерье; селище у дер. Переволочье. Здесь также археологические памятники и топонимические данные (дер. Переволочье) подтверждают наличие волока. На всем протяжении от Днепра до Зап. Двины вдоль этого варианта пути есть укрепленные пункты, расположенные примерно на расстоянии одного дневного перехода друг от друга.

Третий вариант пути, который вел непосредственно к гор. Витебску, начинался неподалеку от Орши волоком из Днепра и подходил к р. Верхите в районе дер. Озеры или несколько ниже по течению при ее впадине в р. Лучесу. Здесь у волока находятся: городище у дер. Германы, курганы у д.д. Озеры, Судиловичи, Вязовка и Щеки, а между д.д. Добрино и Озеры найден денежно-вещевой клад IX века. Далее на р. Лучесе по пути к Витебску есть группы памятников у д.д. Бабиновичи, Калинковичи, Селюты. Из Витебска далее по Зап. Двине можно было плыть до Суража к основной магистрали пути "из Варяг в Греки" на р. Усвячу и в Ловать. Но из Витебска также по Зап. Двине шел хорошо освоенный путь вниз по течению до гор. Риги к Балтийскому морю.

В районе Смоленска находятся истоки рек Сожа и Десны, а переход из них в Днепр не составлял больших трудностей, поэтому движение с юга из Черниговской земли на север осуществлялось, большей частью, по этим рекам, а в районе Смоленска далее использовались магистральные пути с вышеописанными волоками.

Таким образом, археологические и топонимические данные позволяют определить в верховьях Днепра, в районе Орша — Смоленск, главнейшие варианты пути из Днепра в Зап. Двину через водораздел и уточнить места волоков, укрепленных пунктов и других археологических памятников, связанных с древними путями. При этом основными были пути: 1) из Днепра через Волоковую или Переволочье в систему р. Каспли и по ней у гор. Суражу в Зап. Двину; 2) из Днепра у дер. Германов по волоку к р. Верхите или р. Лучесе с выходом на Зап. Двину у гор. Витебска.

В. Н. МИЛЮТИН (Минск)

К ВОПРОСУ ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОМ ПОТЕНЦИАЛЕ МЕЖДУРЕЧЬЯ ДНЕПРА И СОЖА В IX-XI ВВ.

В IX в. на политической арене Европы возникает Древнерусское государство. Развитие отдельных его регионов имело свои особенности. Материальная основа этого развития отражена кладами серебра, которое поступало сюда в результате как военных, так и торговых предприятий. Опираясь на археологические, нумизматические и письменные данные, учитывая кладовые находки, можно, с определенной долей условности, оценить изменения в экономическом потенциале общества. Г. С. Лебедевым такая попытка была сделана в отношении скандинавского общества эпохи викингов. Предложенная им методика

расчета может быть применена и в целом к территории Древней Руси IX—XI вв.

Можно попытаться получить относительно достоверную картину, используя погребения X—XI вв. с монетами. В погребальном обряде, несмотря на его консервативность, нашли отражение как экономические, так и социальные изменения в обществе. Чтобы проводить расчеты, необходимо оценить количество населения, проживавшего в междуречье Днепра и Сожа, а также на прилегающих к нему территориях (их общая площадь около 28 тыс. км^2). Как полагает В. Л. Носевич, плотность населения в Древней Руси для IX—X вв. была около 1 чел./км^2, а для XIII в. — 3—4 чел./км^2. Поэтому исходная численность населения данного региона — 28 тыс. человек. Для периода феодализма в среднем ежегодный прирост населения— 0,11 %, а продолжительность жизни одного поколения — около 30 лет. Значит, всего здесь в IX—XIII вв. проживало 675,6 тыс. человек; из них в IX в. — 117,7 тыс. человек; в X—XI вв. 247,2 тыс., или 36,6 %.

Всего из междуречья Днепра и Сожа, а также прилегающих к нему территорий известна 51 монета из 20 погребений (19 курганных групп) X—XI вв. В среднем в этом регионе на 1 тыс. км^2 приходится 9,84 курганных группы (расчеты по: Штыхов Г.В., 1971), значит, в междуречье Днепра и Сожа расположено около 275 курганных групп. Из них, учитывая полученные 36,6 %, к X—XI вв. относится около 101 курганной группы, что составляет (при среднем для 1 курганной группы этого региона количестве курганов — 27,7) 2790 курганов. Таким образом, для данной территории они представляют собой выборку из теоретически возможных 247,2 тыс., или составляют 1,13 %. Учитывая, что в среднем 1 курганной группе соответствует 2,68 монеты, и допуская их наличие в каждой курганной группе, общее число монет в курганах могло быть 23913. С учетом их реального нахождения в 19 курганных группах (18,86 %), их число составит 4511.

Принимая во внимание сообщение Ибн Фадлана от 922 г., указывающее на отражение в украшениях женщин имущественного положения их мужей (1 монисто в 1 ряд = 10 тыс. дирхемов), и то, что на территории Белоруссии максимально известное число монет из одного погребения равно 10, а также то, что монеты-подвески найдены не менее чем в 50 % погребений с монетами, и им принадлежит не менее 2/3 всех монет; максимальное число находившихся в обращении монет можно определить в 15942 тыс., либо, что ближе к реальному количеству, 3007 тыс. Таким образом, на душу населения могло приходиться соответственно по 64 и 12 монет. Корректировка с данными IX в. приводит к 44 и 8 монетам (по расчетам Г.С.Лебедева, в Скандинавии на человека приходилось 35—40 дирхемов). При пересчете на вес надо учитывать, что около 12 % всех находившихся в обращении монет было пред- ставлено западноевропейскими денариями.

Для сопоставления заметим, что в соответствии с летописными данными, проживавшие на данной территории радимичи могли уплатить в качестве дани (по шелягу от дыма) сначала хазарам, а затем древнерусским князьям в IX—XI вв. (при допуске, что в одном доме проживало по 6 человек) — 1657,6 тыс. монет (из них хазарам не менее четверти — 410,5 тыс.). То есть данью могло быть изъято до 55 % находящегося у них серебра.

Приведенные расчеты позволяют объяснить особенности развития региона, определить его роль в составе Черниговской земли. Открывается перспективная возможность установить уровень развития товарноденежных отношений в регионе и уровень социальной стратификации общества.

Ю. Г. ПИСАРЕНКО (Київ)

ПРО ОДИН ІЗ ОБОВ'ЯЗКІВ КНЯЗЯ У ДАВНІЙ РУСІ

Як відомо, Д. Я. Самоквасов під час розкопок кургану Чорна Могила поряд із зброєю виявив також предмети язичницького культу — 2 турячих роги, 2 жертовних ножі, бронзового ідола. За висновком Б. О. Рибакова, воєнне і жрецьке могло поєднуватись тільки в особі князя. Аргументуючи цю думку, вчений писав, що у багатьох слов'янських мовах слова "князь" і "жрець" звучать майже однаково (Рыбаков, 1949). Магічний вплив на природу в руслі, сприятливому для одноплемінників, за висновком Д. Д. Фрезера, якраз і становив первинний зміст влади голови первісного колективу — т.з. "архаїчного царя" (Фрезер, 1983). Вірне виконання царем належних йому за звичаєм ритуальних дій оберігало соціальний і космічний порядок в усіх його аспектах. Цар був мов би живою персоніфікацією всього очолюваного ним колективу і навіть території його проживання (Антонова, Раевский, 1984). Як показав О. П. Толочко, літописні перекази IX—X ст. свідчать, що комплекс уявлень про архаїчного сакрального правителя можна поширити і на образ руського князя. Причому, ці уявлення частково зберегися навіть після прийняття християнства (Толочко О., 1990).

Як випливає з літопису, лови у житті князів відігравали якусь особливу роль. Так, Мономах свої мисливські пригоди, разом із воїнськими походами, відносив до числа "трудів", тобто князівських обов'язків, а не розваг. Під 947 р. ПВЛ серед найважливіших державних заходів княгині Ольги згадує встановлені нею "ловища" і "перевесища". Н йдавніша на Русі данина обчислювалась саме у мисливських трофеях — "по черне куне" або "по беле и веверице от дыма". Враховуючи, що лови у господарстві Давньої Русі провідної ролі вже не відігравали, можна припустити, що їхнє значення для князів було скоріше символічним. Чи не були лови особливо пов'язані з сакральною функцією князя?

З цією точки зору найцікавіша розповідь ПВЛ (під 1091 р.) про лови князя Всеволода Ярославовича: "В се же лето бысть, Всеволоду ловы деющю звериныя за Вышегородом, заметавшим тенета и кличаном кликнувшим, спаде превелик змий от небесе, и ужасошася вси людье. В се же лето волхов явися в Ростове, иже вскоре погыбе". На думку В. Л. Комаровича, тут описане "падіння" метеора. Згідно з уявленнями хтонічних культів, такому метеору — "змію" — могла приписуватись роль небесного "фалоса". Отже, як гадав вчений, "мисливці князя Всеволода опинились, на думку літописця, мимовільними свідками шлюбних таємниць землі та неба". Очевидно, у зв'язок із цією таємницею літописцем штучно була поставлена поява волхва у Ростові, оскільки особи, причетні до волхування, звичайно визнавалися дітьми землі. Ця подія зіставлялась дослідником із билиною про Волха, оскільки при народженні цього чарівника так само "здригнулася" земля, а також тому, що його батьком був саме змій (Комарович, 1960).

Таким чином, в билині "Волх Всеславович", очевидно, відбився давній слов'янський міф про шлюб Неба і Землі, той самий, який ніби "проявив" себе під час ловів 1091 р. Отже, лови були наочним проявом сакральної суті князівської влади. В основі процедури князівських ловів, очевидно, лежав давній міф про шлюб Неба і Землі. Причому, здається, що князь грав не лише роль пасивну — як син цієї пари, але, в свою чергу, ніби й сам вступав у шлюб із Землею.

Про те, що лови князя могли розумітися як його шлюб, свідчить і відоме весільному фольклору зіставлення шлюбу з ловами. Додамо, що молодого при цьому величали "князем". Саму ж "княгиню" весільні пісні іноді зображують як об'єкт полювання і найчастіше називають "куницею", чим підкреслюють її "хтонічність" (Золотослов, 1988 №№ 120, 123, 373, 486).

Роль князя як жениха цілком відповідає уявленню про архаїчного царя. Зазначалося, що останній був своєрідним уособленням усього підвладного колективу. Його вік і здоров'я сприймались як фізичні характеристики самого суспільства. Країна ототожнювалась з плоттю царя (Романов, 1978). Тому, за даними Д. Д. Фрезера, старого царя дуже часто просто вбивали, його влада переходила до молодшого. А той, як додають інші дослідники, женився на дочці або вдові попередника, тобто ставав князем через одруження (Пропп, 1946; Толочко О., 1990). Звідси випливає, що ідеал царя (на Русі — князя) — це молодий правитель, "жених".

Отже, виїжджаючи на лови і, таким чином, ніби вступаючи у шлюб із самою Землею, князь доводив, що є повноцінним головою свого народу. Цей священний обов'язок, "труд" увічнив у своєму "Повчанні" Володимир Мономах. Усвідомлення князем сакральної природи ловів можна було б вважати ознакою двовір'я. Втім, саме про це свідчить напів'язичницький оберіг-змійовик, загублений Мономахом на полюванні у чернігівських лісах.

С. И. МИХАЛЬЧЕНКО (Брянск)

КАТЕГОРИИ ЗАВИСИМОГО НАСЕЛЕНИЯ ДРЕВНЕЙ РУСИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКОГО

Важным этапом на пути становления исторической концепции М. В. Довнар-Запольского явились 1895—1901 гг., когда он после окончания Киевского университета служил старшим помощником архивариуса по Метрике Литовской в Московском архиве Министерства юстиции, директором которого в это время был Д. Я. Самоквасов. Общение с маститым ученым, знакомство с его трудами по истории русского права оказали несомненное влияние на исторические взгляды М. В. Довнар-Запольского и, в частности, на его представления о различных категориях зависимого населения Древней Руси.

Концепция истории Древней Руси изложена М. В. Довнар-Запольским, прежде всего, в его "Истории русского народного хозяйства" (Киев, 1911), "Обзоре истории хозяйственной жизни России", а также в ряде статей вышедших под его редакцией "Русской истории в очерках и статьях" (М., 1910, Т. I). Вслед за С. М. Соловьевым и В. О. Ключевским основным фактором развития Руси ученый признал географический, главным же содержанием истории Киевской Руси были, по его мнению, торговые интересы. В своих труда исследователь серьезное внимание уделил формам землевладения и зависимому сельскому населению.

Представления М. В. Довнар-Запольского о смердах были достаточно противоречивы. В 1911 г. он отметил: "быть может, известная статья Русской Правды (ст. 90 Пр. Ред. — С. М.) о наследовании имущества после смердов имеет в виду не частную зависимость смердов от князя, а государственную. В таком случае, — приходил к заключению историк, — действительно для древнейшего периода нет никаких указаний на экономическую или юридическую зависимость смердов. Если мы встанем на эту точку зрения, то не встретим никаких препятствий для признаний в смердах древнейшего периода свободного человека, неограниченного в своих правах и, следовательно, такого, который нередко сидел на разрабатываемой им земле". Через два года М. В. Довнар-Запольский уже более решительно отнес землевладение смердов не к индивидуальному, а к коллективному, подтвердив, таким образом, то, что смерд — свободный человек.

Кроме индивидуального крестьянского землевладения, субъектами которого были смерды (вернее, могли иногда быть), существовало, по его мнению, и крупное частное землевладение, сформировавшееся в XII в., которое базировалось на труде зависимого населения. М. В. Довнар-Запольский выделял только две его категории — холопов и закупов. Особое внимание он уделил холопам, посвятив им отдельный очерк в "Русской истории в очерках и статьях".

М. В. Довнар-Запольский считал, что рабство существовало еще до образования государства, когда в рабов обращались пленники из соседних племен. С развитием торговли, после образования государства (подчиненного интересам торговли), плен, сопутствоваший венным действиям, превратился в промысел добывания рабов, так как рабы пользовались спросом на внешнем рынке, в частности, в Византии.

Более сложной представлялась М. В. Довнар-Запольскому эволюция категории закупов. По его мнению, она развивалась в древнерусское время от закупа-наймита к закупу-арендатору. Он характеризовал закупа на основе широких аналогий — исторических и географических. В частности, он полагал, что в позднейшем Московском государстве можно подыскать подобного рода аналогии: если человек отдался хотя бы на время в услужение, в науку, то он лишался известной части своих гражданских прав, например, он подлежал суду своего хозяина.

Таким образом, крупное (боярское и княжеское) земельное владение представлялось исследователю следующим образом: "Каждое отдельное село, т. е. отдельное хозяйство — невелико по своим размерам: оно покоится на небольшом числе рабов или съемщиков земли. У крупных землевладельцев во главе каждого отдельного села стоят особые приказчики, тиуны и приставники". М. В. Довнар-Запольский, несомненно, шел вслед за своими предшественниками в определении форм по земельной собственности. Однако в ее анализ он привнес новые важные черты: во-первых, это использование этнографического материала, что позволило ему несколько иначе трактовать коллективное земельное владение; во-вторых, применение географических и исторических аналогий при характеристике категорий зависимого населения.

Е. И. АРХИПОВА (Киев)

МОНУМЕНТАЛЬНАЯ СКУЛЬПТУРА ДРЕВНЕГО КИЕВА (история и проблемы изучения)

Развитие монументальной пластики древнего Киева связано с началом каменного строительства в конце X в., вызванного принятием христианства официальной религией и вступлением Киевской Руси на путь общеевропейского развития.

В начале XX в. Д. В. Айналов, анализируя мраморные детали из киевских храмов, пришел к выводу, что их скульптурное убранство было выполнено греческими мастерами. Изделия же из красного шифера, по мнению ученого, "должны по преимуществу принадлежать русским мастерам" (1915).

Академик Ф. И. Шмит, напротив, отдавал предпочтение гипотезе о кавказском происхождении киевских мраморов и мастеров. Влияние Кавказа, по его мнению, сказалось и в резьбе по местному материалу (шиферные рельефы со св. всадниками). Период ученичества и господства "заморских" художников он ограничивал XI ст., полагая, что со временем русские научились обходиться без иностранцев, и в Киеве появились рельефы местной работы (рельеф с воином, вооруженным мечом и щитом; Шмит, 1919). Воздействие же византийского искусства, прослеживаемое им в орнаментальной резьбе шиферных плит св. Софии, также не сводилось к слепому копированию, а определялось вкусами и душевным складом заказчиков — киевлян XI в. В этом же видела своеобразие киевских орнаментальных композиций и М. А. Новицкая (1979).

Влияние византийско-болгарских художественных традиций на развитие киевской монументальной скульптуры подчеркивали К. В. Шероцкий (1917), А. И. Некрасов (1926), Н. Н. Макаренко (1931), С. Радойчич (1970), В. Г. Пуцко (1977; 1987). С 50-х годов памятники киевской скульптуры в основном рассматривают "как нечто специфически славянское, идущее от художественного творчества языческого времени" (Ромм, 1953; Кресальний, 1960; Мезенцева, 1966), прослеживая в ней влияние традиций резьбы по дереву с ее орнаментальными мотивами и техникой (Лазарев, 1953; Асеев, 1969 и др.). Местными украинскими мастерами выполнены шиферные плиты хоров св. Софии и основная часть работ из мрамора по мнению О. Повстенко (1954) и Ю. А. Нельговского (1959).

Противополо:ную позицию в этом вопросе занял А. Н. Грабар (1976), рассматривающий киевскую группу мраморов и шиферные рельефы Киева и Чернигова как произведения греческих мастеров, считая, что русские мастера могли изготовлять только лишенные резьбой карнизы. По мнению В. Г. Пуцко, в ранний период в Киеве работали резчики с Балкан, а позднее — константинопольские мастера (Пуцько, 1982). Вслед за Ф. И. Шмитом, считавшим, что ваяние в киевском искусстве заметной роли не играло (1919), В. Г. Пуцко ограничивает развитие киевской монументальной пластики XI веком (1982). Шиферные рельефы, по его мнению, хотя и выполнены в местном материале, но "явно не киевскими мастерами" (1991).

Как видим даже краткий обзор основных точек зрения ученых о развитии киевской скульптуры показывает, что они диаметрально противоположны.

Возникновение ее обусловлено занесением уже сложившейся художественной традиции, а развитие в рамках византийского искусства сегодня очевидно. Однако начальный этап, исследование которого шло по пути отдельных атрибуций, остается наименее изученным. Каталогизация и анализ резного камня киевских храмов этого времени, в первую очередь Десятинной церкви и Софийского собора, позволят составить цельное представление о нем.

Открытия последних лет и введение в научный оборот всего объема известных сегодня памятников киевской пластики позволит решить вопрос о роли скульптуры в зодчестве Киева, расширив хронологические рамки ее бытования до XII—начала XIII в.

Формирование местной школы резчиков и выявление своеобразия пластического языка киевской скульптуры представляется возможным проследить на примере произведений, выполненных из местного материала — красного шифера, включив сюда как рельефы с орнаментальной, так и сюжетной резьбой.

О. П. КАЛЮК (Київ)

ДО ВИВЧЕННЯ КИЇВСЬКОГО КЕРАМІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА

Д. Я. Самоквасову належить одне з перших місць у розробці досвіду опису та систематизації археологічних матеріалів за їх морфологічними ознаками.

Щодо кераміки з археологічних розкопок в сучасній археологічній науці використовуються хіміко-фізичні, технологічні випробування, спектрографічні, петрографічні та мікроскопічні дослідження.

В результаті вивчення вказаними методами серії зразків київської кераміки (посуду та будівельних матеріалів) встановлено, що київські керамісти в XI—XVIII ст. як сировину використовували каолінові глини, що опіснювались за допомогою піску. До середини XII ст. з вказаної сировини виготовляли побутову кераміку та будівельні матеріали; з середини XII ст. виробництво плінфи базується виключно на використанні монтморилонітових глин, тоді як сировина для виготовлення полив'яних плиток залишається незмінною. Принципових відмінностей у складі керамічних мас XI—XII та XIV—XVIII ст. не спостерігається. Корінні відміни полягають у технології формування виробів: гончарі XI—XV ст. використовували джгутово-стрічкову техніку; майстри XVI—XVII ст. освоїли техніку витягування виробів на колі. Відмінності є також у засобах обробки поверхні виробів: з кінця XI ст. до середини XIII ст. гончарі практикують виготовлення полив'яних виробів, що поновлюються у XVI—XVII ст., з XIII—XIV ст. керамісти забарвлюють посуд обварюванням, у XVII ст. вживається смоління виробів.

Для виготовлення широкого асортименту гончарних виробів (горщики, кувшини, миски, покришки, світильники, корчажки, частина голосників) гончарі XI—XIII ст. застосовували керамічну масу одного складу. Тільки для виробництва корчаг з плескатим дном готувалась специфічна формувальна маса, яка у випаленому стані забезпечувала високе — у порівнянні з іншими видами посуду — водопоглинання.

В XI—XIII ст. гончарні вироби випалювались у двоярусних горнах вщижського та білогородського типів. Ці теплотехнічні установи забезпечували одержання температур в інтервалі 550—850 °С та досить однорідне окислювальне середовище. З XI ст. гончарі використовують забарвлюючі можливості горнового випалу: шляхом регулювання складу газового середовища та форсованого охолодження продукції вони отримують вироби яскраво білого, сірого, червоного, жовтого та жовтогарячого кольорів. Використання забарвлюючих можливостей горнового випалу та форсованого охолодження виробів в XI ст. на деякий час витіснило механічні прийоми декорування поверхонь посуду. Одночасно з освоєнням горнового випалу йшов процес пристосування складу керамічної маси до її обробки за допомогою безперервного обертання гончарського кола, наслідком чого стала певна втрата міцності керамічного посуду.

Т. Г. САРАЧЕВА (Москва)

ТЕХНИКА ИЗГОТОВЛЕНИЯ УКРАШЕНИЙ ГОЧЕВСКОГО НЕКРОПОЛЯ

Одним з последних объектов археологических исследований Д. Я. Самоквасова были раскопки курганов Гочевского некрополя в 1909 г., давшие богатый вещевой материал. Технологическому изучению (поверхностный осмотр при увеличении в 7—10 раз и микроструктурный анализ, выполненный на кафедре археологии исторического факультета МГУ под руководством Н. В. Рындиной) были подвергнуты головные венчики, височные кольца, перстни, браслеты, привески, застежка.

Головные венчики (характерный элемент северянского металлического убора), представленные несколькими целыми экземплярами и большим количеством фрагментов, изготовлены из тордированной проволоки. Часть обруча расковывалась в пластину, которая затем сгибалась. Металл, используемый для изготовления венчиков, обладал высокой степенью пластичности, что позволяло расковать проволоку диаметром 0,3—0,5 см в тончайшую пластину шириной 8—11 см. Вероятно, это сплав серебра и меди, характерный для северянской металлургической традиции.

Микроструктурный анализ подтвердил возможность использования сплава серебро-медь для изготовления других категорий украшений Гочева, которые также являются характерными для северян (спиралевидных височных колец и так называемых "усатых" перстней).

По иной технологической схеме изготовлены 4 других "усатых" перстня. Литые заготовки их были подвергнуты холодной формующей ковке (к. 81) или ковке с невысокими степенями обжатия (около 40 %, если формы заготовок были близкими к готовому изделию — к. 79,

39). Микроструктурный анализ выявил, что для изготовления перстней использовался сплав серебра и меди, в котором медь составляла около 30—40 %.

Семилучевые височные кольца (7 экз.), которые по классификации Е. А. Шинакова (1980 г.) относятся к вариантам 33, 44, 45, были изготовлены с помощью литья. Первоначально они отливались с сомкнутой дужкой, которая затем разъединялась. Кольца из кургана 260 (3 экз.) отлиты в одной форме, односторонней по конструкции. Два кольца из кургана 55 и кольцо из кургана 56 отлиты по выплавляемой модели.

Особый интерес представляет застежка с привесками финно-угорского облика (к. 98), которая является характерным элементом металлического убора муромы (Г. А. Голубева, 1987; В. В. Гришаков, 1988). Она состоит из кольцевидного щитка, украшенного рельефным декором (имитации витой проволоки), на нижнем крае которого расположено 7 колечек. К каждому из них на дополнительных проволочных кольцах большего диаметра привешены 14 бубенчиков, конек-амулет (тип XIV по Е. А. Рябинину, 1981 г.) и пластинчатая фигурная привеска. Украшение технологически сложное и трудоемкое. Щиток вместе с рядом колечек отлит, вероятно, по оттиску готового изделия. Бубенчики, пластинчатый конек с объемной головкой и фигурная привеска отлита по выплавляемым моделям.

Большая часть проанализированных предметов входила в состав северянских комплексов украшений (Е. А. Шинаков, 1982). Изучение технологии их изготовления позволило определить круг приемов, которыми владели местные мастера (волочение, холодная ковка, литье в одно — и двусторонние формы, по выплавляемым моделям, по оттиску готового изделия). Прослеживается тенденция ювелиров к сохранению определенной металлургической традиции (использование сплавов серебро-медь) в изготовлении украшений, характерных для северян.

В. Я. РУДЕНОК (Чернігів)

Д. Я. САМОКВАСОВ ТА АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ БОРИСОГЛІБСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ЧЕРНІГОВІ

Монастирська організація Чернігова за часів Київської Русі, безумовно, була досить розгалуженою. У літописах згадуються два давньоруських чернігівських монастиря: Богородичний та Мученицький. Стосовно розташування їх обох не все остаточно з'ясовано. Так, на думку одних науковців Богородичний — це сучасний Єлецький монастир, інші вважають, що так звався в минулому монастир Іллінський. Про існування Мученицького відомо лише з повідомлення літописця про посвячення Ростовського єпископа у Київські митрополити у 1231 році, при якому був присутній "от Чернигова Іоанн ігумен мученицький".

Протягом всього часу вивчення Чернігівської старовини не підлягало сумніву, що Мученицький монастир був розташований на території, що прилягала до Борисоглібського собору.

23.01.1883 року під час копання могили для поховання кафедрального протоієрея Євфімія Пучківського біля південної стіни Борисоглібського храму був знайдений склеп, складений з "довгих цеглин та дикого каменю на дуже міцному розчині". Біля склепу на глибині 2¼ аршину зафіксовано два жіночих поховання з речами давньоруської доби.

12.08. цього ж року до Чернігова прибув Д. Я. Самоквасов, щоб більш уважно провести дослідження знайденої пам'ятки. Він заклав три розкопи, і в третьому, що був розташований з північно-східного боку від могили Пучківського, була знайдена цегляна закладка, яка мала напрямок з півночі на південь. Її довжина 5 арш., ширина — 3 арш. Із західного боку закладки містився уступ, а під ним аркоподібний вхід до склепу, складеного з цеглин "древней формы". В склепі знаходились вісім людських черепів та багато кісток, складених не в анатомічному порядку. Довжина цього підземного приміщення складала 5 арш., а ширина — 1,5 арш. Можна припустити, що йдеться про костницю (кімітірію), що на Русі було властиво для монастирів, які особливо ревно дотримувались візантійських традицій.

Стосовно Чернігова це не виняткове явище. Давньоруська костниця була знайдена автором у Антонієвих печерах колишнього Богородичного монастиря. Велике скупчення черепів, складених у піраміду, зафіксовано на Чернігівському дитинці і під час розкопок В. П. Коваленка (1986 р.). Все це свідчить про значне поширення вищезгаданих поховальних обрядів у Чернігівських монастирях і може вважатися одним з доказів при спробах їх локалізації.

В. В. ПРИЙМАК (Суми)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ ПРО ВКЛЮЧЕННЯ ТЕРИТОРІЇ МЕЖИРІЧЧЯ СЕРЕДНЬОЇ ДЕСНИ І СЕРЕДНЬОЇ ВОРСКЛИ ДО КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Д. Я. Самоквасов був одним з небагатьох дослідників XIX—поч. XX ст., які започаткували картографування археологічних пам'яток. Поряд із створенням зводів пам'яток Дніпровського Лівобережжя, він спробував відтворити територіальну структуру сіверянських пам'яток регіону. Як показали пізніші дослідження О. К. Зайцева, А. В. Кузи, Є. О. Шинакова, Ю. Ю. Моргунова і автора, встановлені Д. Я. Самоквасовим закономірності відображають ситуацію XI—XII ст. Структура пам'яток роменської культури IX—X ст. була іншою. На території межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли розташовується 8 груп пам'яток, кожна з яких знаходилась в басейні однієї чи двох річок в місцях їх злиття; вони, як правило, витягнуті ланцюжками вздовж

останніх на відстань до 30—40 км. Майже в усіх випадках вдається виділити домінуючий центр — часто це комплекс щонайменше з двох городищ, великого поселення та курганного могильника, який був центром малого племені.

В Посейм'ї виділяється в межах регіону, що розглядається, два таких малих племені: в районі м. Путивля (в самому місті городища в ур. Городок і Микільська Гірка, Коптєва Гора, біля с. Латишівка, с. Лухтівка, с. Гірка, с. Бунякине, с. Волинцеве), а також в нижній течії р. Клевень і на прилеглій ділянці р. Сейм (Червоний Ранок, Камінь, Литвиновичі, Ленінське, Воргол, Волокитине, Ховзівка). Племінними центрами були комплекс пам'яток на території м. Путивля, а також городища біля с. Червоний Ранок або біля с. Воргол в другій групі.

На р. Псел в межах даного регіону виділяється 3 угрупування: навколо Горнальського комплексу, який був центром, куди входили городища і поселення біля с. Велика Рибиця, с. Могриця та ін.; навколо Зеленогайского комплексу — племінного центру, куди входили городища і селища Битиця-2, Суми (колишнє с. Тополі), Шпилівка; а також група пам'яток нижче по р. Псел: с. Кам'яне, Броварки, Книшівка, Сари, де племінний центр залишається невідомим.

В бассейні Ворскли в межах регіону чітко окреслюється група пам'яток з центром — комплексом городищ, поселень та курганного могильника біля с. Журавне, а також ще два територіально відособлених утворення — біля с. Ніцаха і Попівка на р. Ворсклиці та великий комплекс пам'яток біля с. Хотмизьк із слабо чивченою округою.

Третя з перелічених на р. Псел група пам'яток та ніцахська і хотмизька справляють враження менш чисельних, що могло бути зумовленим як їх прикордонним положенням, так і іншими факторами (наприклад, що вони належали общинам, котрі в силу якихось причин відособились від своїх малих племен та ін.).

В літературі вже усталилася думка про поділ сіверян на західних та східних. Останні пізніше увійшли до складу Київської держави (О. К. Зайцев). Якщо археологічні дані про включення західних сіверян в орбіту Київської держави аналізуються вже тривалий час (О. В. Григор'єв , В. П. Коваленко та ін), то про східних сіверян обмежуються, як правило, куди скупішою інформацією.

Археологічні дані про Середнє Посейм'я, на жаль, не відзначаються хронологічною чіткістю. Це житла із слідами пожежі (Волинцеве), згорілі укріплення (Литвиновичі), а також комплекси на пам'ятках, що припинили існування (Воргол, Коптєва Гора, Латишівка).

Щодо пам'яток басейну р. Псел, то даних тут більше. Крім свідчень загибелі Великого Горнальського городища в 70-х рр. X ст., слід назвати цікавий комплекс речей з с. Шпилівка, датований кінцем X—початком XI ст. (В. Л. Янін). Напевно, пам'ятки басейну р. Ворскли увійшли до складу Київської держави, як і пам'ятки басейну середньої течії р. Псел, в кінці X ст. Це входження супроводжувалося знищенням усіх

племінних центрів та перетворенням їх на опорні пункти давньоруської держави (Путивль, Ніцаха), в тому числі і на торгових шляхах (Зелений Гай, Горналь). Рядові пам'ятки також зазнали руйнувань (Литвиновичі), відбулося помітне перегрупування населення. Однак про повне його зникнення мова не йде, оскільки на майже всіх курганних могильниках, що досліджувалися в даному регіоні, поряд з похованнями X і X—XI ст., зустрічаються і поховання XI—XII ст., що належали місцевому населенню (Є. О. Шинаков). Відбувається і приплив населення з інших регіонів Київської Русі на дану територію і розпочинається поступове освоєння тих районів, що були незаселеними в роменський час (межиріччя Сейму, Сули, Псла, відоме пізніше як Вирська волость). Завершення цього процесу відбувається на середину XII ст., коли тут чітко сформувалися округи Глухова і Путивля, Вирська волость, а південно-східні рубежі Чернігово-Сіверщини вийшли на Середню Ворсклу.

А. В. ГРИГОРЬЕВ (Москва)

О ГРАНИЦЕ РУСИ И СЕВЕРЫ В ПОДЕСЕНЬЕ

В пределы так называемой "Русской земли" Б. А. Рыбаковым и А. Н. Насоновым были включены не только два племенных объединения — поляне и севера, но и две во многом различные археологические культуры. Материальную культуру древнего Киева, послужившую основой для культуры "великокняжеского периода", можно считать собственно древнерусской. Объединение северы обычно связывается исследователями с культурой роменского типа. Непосредственный и наиболее плотный контакт этих двух культур прослеживается лишь в районах Подесенья.

Для раннего этапа, второй половины VIII—IX вв., на территории Черниговского Подесенья известны немногочисленные поселения роменской культуры, такие, как в уроч. Еловщина в Чернигове, Шестовица, Седнев (уроч. Орешня). Вероятно, в это время указанный регион являлся западной окраиной северской земли, естественной границей которой служил Днепр, точнее, его низкий левый берег.

Ситуация в корне меняется, начиная с последней четверти IX в. И без того малочисленные роменские поселения в это время прекращают свое существование (Седнев, Чернигов) в результате военного разгрома (В.П.Коваленко). На смену им приходят памятники древнерусского типа. Количество последних резко возрастает на протяжении X в. не только в Черниговском Подесенье, но и в междуречье Десны и Днепра (А. В. Шекун). В то же время, для территорий Среднего Подесенья и Посеймья вплоть до конца X — начала XI вв. была характерна традиционная северянская культура роменского типа.

Наиболее западная группа роменских памятников X в. находится в районе слияния рек Десны и Сейма, в округе г. Сосницы. Самым нижним по течению р. Десны среди них в настоящее время может считаться небольшое городище у с. Слободка (В. П. Коваленко, Р. С. Орлов). Восточную границу древнерусских памятников в это время, по имеющимся данным, следует искать по правому берегу нижнего течения р. Снов. В зоне, расположенной между группами, на сегодняшний день памятников X в. не выявлено.

Существование "свободной зоны" говорит о том, что после похода Олега граница между русью и северой не исчезла, а лишь отодвинулась вверх по р. Десне. При этом Северская земля была поделена на две неравных части. Меньшая, западная вошла в состав Древнерусского государства, статус основной части Северской земли в X в. нам неизвестен. Исчезновение этой границы и полное включение северян в состав Руси происходит в последней четверти X—начала XI вв. и находит свое отражение в повсеместной гибели роменских поселений и в определенном снижении населенности Днепровского Левобережья в XI в. Вероятно, в это время, в период княжений Владимира Святославича и Ярослава Владимировича, на только что присоединенную территорию распространилось понятие "Русской земли".

Г. А. ПАШКЕВИЧ (Киев)

ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЕ НАХОДКИ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ

Интенсивные археологические исследования Черниговщины последнего десятилетия способствовали получению интересных палеоэтноботанических материалов, до сих пор почти не известных для этого региона. Это — обугленные зерновки и семена, а также их отпечатки на керамической посуде и глиняной обмазке. Вероятность выявления обугленного материала возросла благодаря использованию промывок содержимого культурных слоев, заполнений жилищ и содержимого различных ям. Изучение палеоэтноботанических материалов дало возможность установить видовой состав культурных растений, использовавшихся древним населением Черниговщины, выявить его особенности.

О таких особенностях свидетельствуют находки из поселения XI—XII вв. в урочище Овраменков Круг у с. Березанка, в 12 км от Чернигова. В постройке № 13 среди обломков жаровни Е. М. Веремейчик обнаружила обугленные зерновки. Анализ отобранного образца показал, что среди зерна преобладают зерновки пленчатых пшениц — пшеницы двузернянки и пшеницы спельты. Зерновок голозерных пшениц — карликовой и мягкой — почти в два раза меньше. В этом же образце выявлены зерновки ржи, ячменя пленчатого и в небольшом количестве — зерновки проса обычного, овса посевного и семена льна куль-

турного. Среди зерновок культурных растений содержалось довольно много (86) зерновок сорняка костра полевого и единично — зерновок плевела (7) и горца шероховатого (4).

Выявленный состав значительно отличается от палеоэтноботанических спектров, характеризующих памятники Древней Руси. Для них характерным является преобладающая роль голозерных пшениц среди зерновок пшениц, а не пленчатых.

Довольно высокое значение пленчатых пшениц в материалах поселения Овраменков Круг, возможно, вызвано тем, что среди его обитателей были выходцы из юго-восточных районов, что установлено по обряду погребения и антропологически. На поселении Автуничи палеоэтноботанический материал выявлен как в результате промывок содержимого заполнений ряда построек, так и в результате исследования отпечатков. Палеоэтноботанический спектр этого памятника — типичный для древнерусского времени. В нем преобладающее значение имеет голозерная пшеница — мягкая и рожь. Кроме них в его составе — овес посевной, просо обычное, ячмень пленчатый и пшеница двузернянка.

Многочисленные находки получены при раскопках детинца Чернигова (XII—XIII вв.). В исследованных материалах отмечается преобладание проса обычного и ржи. Единичными зерновками представлена голозерная пшеница, пленчатая пшеница двузернянка, ячмень пленчатый и семена бобовых растений — гороха посевного, чечевицы. Обнаружены также косточки сливы (2) и семена бузины черной (125).

Отпечатки косточек сливы выявлены также в обмазке поселения Шестовица. Кроме них здесь же зафиксированы отпечатки зерновки овса и двух зерновок ржи.

Таким образом, полученные данные дают возможность установить ассортимент растений, выращивавшихся на древнерусских памятниках Черниговщины, выявить его типичность и особенность.

О. В. МАРКОВА (Київ)

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ АВТУНИЧІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На цей час із матеріалів розкопок 1990—1992 рр. давньоруського поселення Автуничі (розкопки О. П. Моці та В. П. Коваленка) досліджено 514 кісток. З них 378 кісток від свійських тварин, 18 — від диких, серед яких 15 належить вовку, 2 оленю звичайному, 1 ведмедю. За мінімальним числом особин — 67 від свійських тварин, 4 від диких.

В процентному співвідношенні за кількістю кісток: свійські — 95,45 %, дикі — 4,55 % ; за числом особин: свійські — 94,37 %, дикі — 5,63 %.

У процентному співвідношенні між видами свійських тварин за числом особин першість за биком (28,36 %), ненабагато йому поступається кінь (26,87 %), за ним — свиня (20,89 %). На дрібну рогату худобу припадає 19,40 % ; на останньому місці собака (4,48 %).

Цікавою знахідкою є кості вовка в будівлі 333, де крім них не було знайдено костей жодної іншої тварини.

У трьох будівлях (305, 317, 320) було знайдено пташині кістки, у двох (218, 239) — риб, в одній (239) — череп невизначеного гризуна, але він міг бути і пізнішого часу.

Через малу вибірку одержані результати ніяк не можуть вважатися остаточними, однак безперечний інтерес становить великий відсоток коней на цьому поселенні.

В. П. КОВАЛЕНКО, О. В. ШЕКУН (Чернігів)

ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНОЇ ЛУТАВИ

Згідно інформації письмових джерел, крайнім південним форпостом Чернігівської землі була літописна Лутава, що згадується в статтях за 1155, 1159 та 1175 рр. Існування і на сучасній карті одноіменного топоніма (с. Лутава Козелецького р-ну Чернігівської обл.) наштовхнуло більшість дослідників на думку про локалізацію літописного міста саме на її місці, що було підтримано і в новітній історіографії. Але на території сучасного с. Лутава давньоруське городище не виявлено, що призвело до появи в літературі двох точок зору на локалізацію літописної Лутави.

Прибічники першої з них ототожнюють літописну Лутаву з городищем між с.с. Лутава та Виповзів Козелецького р-ну, за 500 м північніше останнього. Воно розташоване на видовженому мисі, що сильно видається в заплаву Десни якраз навпроти Остерського Городця, розташованого на протилежному березі (4—5 км). Його майданчик округлої форми (40 × 30 м) на 4—6 м підвищується над рештою тераси і оточений по периметру валом, що сильно розплився і зараз ледве помітний. З півдня до городища прилягає великий (650—700 × 100—350 м) відкритий посад. Городище вперше обстежувалось у 1889 р. В. Л. Беренштамом, який заклав на його майданчику кілька шурфів. В 1924 р. воно досліджувалось А. Г. Розановим, у 1947 р. було обстежене І. І. Ляпушкіним, 1971 р. — М. П. Кучерою і О. В. Сухобоковим, 1983 р. — В. П. Коваленком (досліджено зруйноване траншеєю півземлянкове житло, що загинуло від пожежі). У 1989 р. невеликі роботи на посаді городища провів А. Л. Козаков, а крім того, виявив давньоруський культурний шар на площі 300 × 30—100 м біля підніжжя городища, на протилежному березі р. Кримки, що огинає мис.

Числені знахідки з території пам'ятки репрезентовані сережкою "пастирською типу" з відламаним вушком; 2 широкосерединними перснями із зубчастим орнаментом; уламками радимицьких променевих скроневих кілець (ливарний брак); шлаками та виплесками кольорових металів; поясними пряжками та бляшками X ст.; залізним калачевидним кресалом з язичком X—XIV ст.; ключем від нутряного замка I типу X—XI ст,; бойовими сокирами III (X—XI ст.) та IVA (XII—XIII ст.) типів; різноманітними вістрями стріл та сулиць; рибальськими гачками; медорізкою; пастовими намистинами; хрещиками-тільниками з бронзи, срібла та мармуру тощо. Археологічні матеріали свідчать, що розквіт пам'ятки (загальна площа біля 10 га) припадає на IX—X ст., після чого її територія суттєво скорочується, і знахідки XII—XIII ст. зустрічаються лише на городищі та безпосередньо поблизу нього.

В літературі існує й інша точка зору на локалізацію літописної Лутави: ще 1949 р. Ф. Б. Копилов спробував ототожнити її з пам'ятками в ур. Селище між с.с. Карпилівка та Короп'є Козелецького р-ну, за 2 км на північ від першого. У 1983 та 1985 рр. вони були обстежені авторами, у 1989 р. — А. Л. Козаковим. Ур. Селище займає високий (9—12 м) мис правобережної тераси Десни, що сильно видається в її заплаву і омивається старицями. Розвідковими роботами (25 $м^2$) виявлено рештки знівельованого багаторічною оранкою валу та замитого рову (ширина 12 м, глибина до 5 м), що відокремлювали майданчик овальної форми 150 × 90 м від відкритого посаду (біля 8 га), що прилягав до городища з північного заходу. Знахідки як на городищі, так і на посаді датуються XII—серединою XIII ст і в цілому мають міський характер (полив'яна кераміка, уламки скляних браслетів, фрагменти амфорної тари, шматки жорен з вулканічного туфу та шиферу, несправжньовитий бронзовий перстень, ключі, уламки плінфи тощо). Таким чином, за характером археологічних джерел цей комплекс в цілому також не суперечить ототожненню з літописною Лутавою.

Вирішити остаточ о цю проблему допомагають письмові джерела XI—XVII ст., частина з яких одночасово згадують і Виповзів (перша згадка під 1392 р., коли його, разом з Остром, Крехаєвом та ін. великий князь литовський Витовт віддав князю Дмитру Сокирі), що перебував у складі Остерського староства, і Лутаву, яка лежала на кордоні з Московським царством і підпорядковувалась тоді безпосередньо київському восводі Це не дозволяє змішувати обидва топоніми і однозначно свідчить на користь карпилівського городища.

М. М. СУГОНЯКО (Новгород-Сіверський)

ЮХНІВСЬКІ ГОРОДИЩА

Серед наукового доробку Д. Я. Самоквасова важливе місце займає відкриття юхнівської культури ранньозалізного віку. Вже у 1876 р. вчений вперше обстежив два городища цієї доби (Західне та Східне), розташовані на крутих схилах правого берегу р. Десни, за 1 км від с. Юхнове поблизу Новгород-Сіверського та зібрав на них першу колекцію старожитностей (бронзові вістря стріл, намистина, вироби з кістки та рогу, уламки кераміки та глиняних грузил тощо).

Під час весняної оранки 1991 р. співробітниками Новгород-Сіверського музею була оглянута територія східного городища біля с. Путивська. В північно-східній частині городища знайдено ряд предметів, серед яких п'ять глиняних "пряселець", дев'ять грузил, уламки кераміки, знахідки з кістки, культова перепічка (у формі овалу) з бугристою поверхністю та кількома нескрізними отворами, зробленими пальцем і брязкало біконічної форми з округлими краями. У середині, ймовірно, знаходяться глиняні кульки, що торохтять при коливанні. Це, напевно, дитяча іграшка.

З кістяних речей знайдені фрагменти проколок та предмет з просвердленими отворами невідомого призначення. Найбільш рідкою знахідкою є фрагмент (половинка) середземноморської черепашки каурі, розміром 1,8 × 0,6 см, що використовувалась як прикраса (підвіска).

Таким чином, навіть поверхове, але систематичне обстеження археологічних пам'яток регіону може дати надзвичайно цікавий матеріал, важливий для їх вивчення і розуміння.

В. О. ЗІНЧЕНКО (Автушичі)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Д. Я. САМОКВАСОВА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Перед сучасним поколінням вчителів стоїть надзвичайно важливе завдання — донести історію нашої Батьківщини, очищену від числених перекручень та замовчувань і навіть відвертої брехні, до наших сучасників і нащадків. Успішне вирішення цього питання не можливе без широкого використання творчої спадщини і досвіду плеяди вчених кінця XIX—початку XX століття, до якої належав і наш земляк професор Д. Я. Самоквасов. Вчений зі світовим ім'ям, Д. Я. Самоквасов більшу частину свого плідного життя присвятив вивченню та популяризації археологічних старожитностей Чернігівщини. Числені і часто унікальні знахідки з його розкопок, насамперед поховальних пам'ток, не лише увійшли до золотого фонду вітчизняної і світової науки, а й багато років

використовуються при написанні та ілюструванні підручників з історії для шкіл та ВУЗів.

Досліджені ним кургани дозволяють у яскравій та переконливій формі пояснити учням класову структуру давньоруського суспільства, наочно показати його майнове та соціальне розшарування (князівське — у Чорній могилі в Чернігові; боярські — в Гульбищі та Безіменному на Болдиних горах у Чернігові; дружинні — в Гущині, Седневі та Чернігові; купецькі — в Чернігові, Седневі і т. д.), проілюструвати процес зміни вірувань (від язичництва до християнства, з урахуванням ряду перехідних етапів), розвиток ремісництва і торгівлі тощо.

Надзвичайно важливим є те, що переважна більшість цих знахідок — місцевого походження, що дозволяє максимально наблизити викладання теоретичного матеріалу до розуміння і інтересів учнів, конкретизувати його на реальних образах і завдяки цьому зацікавити їх до поглибленого його вивчення.

О. Б. КОВАЛЕНКО (Чернігів)

Д. Я. САМОКВАСОВ І РОЗВИТОК ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Життя та наукова діяльність Д. Я. Самоквасова були якнайтісніше пов'язані з Чернігово-Сіверщиною. Відомо, що родовід видатного історика, археолога і архівіста сягав корінням козацької доби: його прадід Парфен Леонтійович у середині XVIII ст. мав почесне старшинське звання значкового товариша Ніжинського полку і 1786 р. був нобілітований царським урядом (щоправда, у 1859 р. Сенат за "недостатністю доказів" шляхетного походження виключив Самоквасових з родовідних книг, і тільки 1893 р. завдяки наполегливим клопотанням Дмитра Яковича їм було повернуто спадкове дворянство).[1] Дитячі роки майбутнього вченого пройшли у мальовничому куточку Чернігівщини — у родинному маєтку на хуторі поблизу села Стахорщина Новгород-Сіверського повіту. Батько — Яків Ананійович, перш ніж зайнятись господарюванням, понад 20 років провів на цивільній службі в установах Чернігівської та Орловської губерній. За даними 1847 р. йому належало близько 400 десятин землі й 19 душ селян чоловічої статі.[2] Повітря, яким дихав хлопчик, було насичене не тільки пахощами гаїв та луків, але й спогадами про славну минувшину краю. Чудодійна криниця з цілющою водою неподалік від маєтку, старовинна дерев"яна Успенська церква, "побудована невідомо ким і коли"[3] у Стахорщині, перекази, що побутували серед місцевої людності,[4] — усе це сприяло зародженню інтересу до історії та старожитностей.

Важливим етапом на життєвому шляху Д. Я. Самоквасова були роки навчання у Новгород-Сіверській гімназії (1856—1862), що мала

заслужену репутацію одного з кращих навчальних закладів Лівобережної України. Сучасники не шкодували епітетів на її адресу, а мемуаристи звичайно з вдячністю згадували свою шкільну науку.[4] Гімназія успадкувала багату культурно-освітню традицію, започатковану ще у середині XVII ст., а сам Новгород-Сіверський не тільки зберігав численні пам'ятки старовини, але й на зламі XVIII—XIX ст. був чи не провідним осередком національно-визвольного руху на терені зліквідованої царатом козацької держави — Гетьманщини.[5] Д. Я. Самоквасову, здається, потоланило — історію за часів його учнівства у гімназії викладав талановитий педагог Ф. Л. Метлинський (брат відомого українського поета-романтика і фольклориста А. Л. Метлинського). Правдоподібно, він справив заначний вплив на формування наукових інтересів та уподобань юнака. У всякому разі, вихованці завше з глибокою повагою відгукувались про цього "любимейшего учениками учителя Новгород-Северской гимназии, по воспитанию — человека сороковых годов, по воззрениям — идеалиста, по симпатиям — щирого украинца, по отношению к ученикам — представлявшего собой редкий тип учителя, несколько напоминавший учителей древности и едва ли существующий между современными педагогами".[6]

Після закінчення гімназії Д. Я. Самоквасов 1863 р. вступив на юридичний факультет Петербурзького університету і невдовзі розпочав власні наукові студії в галізі історії вітчизняного права. Магістр, а потім і доктор, він впродовж 1873—1892 рр. викладав у Варшавському університеті, а у 1893—1911 рр. очолював Московський архів Міністерства юстиції. Водночас на початку 1870-х рр. Д. Я. Самоквасова захопили "подземные музеи предметов истории русской культуры"[7], і саме археологія відтоді стала головною справою його життя. Одним з перших він побачив у археологічних пам'ятках унікальне історичне джерело, без використання якого годі й сподіватися на адекватне відтворення картини минулого.

Чи не головним об'єктом дослідження з боку Д. Я. Самоквасова були старожитності Лівобережної України і, насамперед, Чернігівщини. За підрахунками самого вченого, нещодавно оприлюднених С. П. Щавельовим, протягом 1870—1908 рр. він розкопав понад 320 курганів, а також численні городища на території Глухівського, Конотопського, Кролевецького, Новгород-Сіверського, Стародубського та Чернігівського повітів Чернігівської губернії. Причому пер од найінтенсивніших студій припадає на 1870-і рр., а найбільш масштабними і плідними виявились розкопки у Чернігові та Седневі (літописному Сновську).[8] Власне кажучи, Д. Я. Самоквасов поклав початок систематичному вивченню археологічних пам'яток регіону на основі справді наукової методики. Завдяки запровадженим ученим у науковій обіг матеріалам вдалося успішно подолати джерельну кризу у дослідженні стародавньої історії Чернігівщини, що окреслилась у середині XIX ст. внаслідок вичерпання інформаційних можливостей писемних, передусім літописних пам'яток.

Д. Я. Самоквасов був серед ініціаторів проведення у Чернігові влітку 1908 р. XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, який став помітною подією у вітчизняній історіографії й стимулював розвиток історичних досліджень на Чернігівщині. Не дивно, що саме до Д. Я. Самоквасова, "как к человеку, больше других поработавшему в Черниговской губернии", у грудні 1905 р. звернулася голова Московського археологічного товариства графиня П.С.Уварова з проханням "обдумать план работ будущего съезда и начертать наш план действий и раскопок". [9] Д. Я. Самоквасов охоче погодився, і подальша підготовка до з'їзду тривала згідно опрацьованого ним "сценарію" під назвою "План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда". Головні його моменти вчений виклав на засіданні провідного краєзнавчого осередку регіону — Чернігівської архівної комісії 17 квітня 1906 р. [10] Під час з'їзду Д. Я. Самоквасов очолив разом із В. З. Завітневичем секцію первісних старожитностей, виступив з грунтовною доповіддю "О Северянской земле и северянах по городищам и могилам", а також на спеціальному урочистому засіданні, присвяченному 1000-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Крім того, він провів на Болдиній горі та в урочищі Берізки, що на околиці міста, показові розкопки. [11] За свідченням сучасників, "вокруг высокой, представительной фигуры маститого ученого тесным кольцом собирались археологи и лица, к археологии вовсе отношения не имеющие,— учащиеся, юноши, девушки, жадно слушавшие об'яснения профессора. Образовался своеобразный кружок "самоквасовцев". [12] До нього, закрема, належав археолог-початківець П.І.Смолічев, який згодом уславився як дослідник курганного могильника біля с. Шестовиця, що на березі Десни неподалік від Чернігова. [13] Нарешті, коштом Д. Я. Самоквасова побачили світ "Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове" и "Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове". Як згадував місцевий історик і громадський діяч А. В. Верзилів, "в приватних зносинах, особливо з чернігівцями, Самоквасов був людиною приємною, урівноваженою, якто кажуть, "не гордою" і серед чернігівців дуже популярною". [14] Тому цілком закономірно у січні 1909 р. його було обрано почесним членом Чернігівської архівної комісії. А коли за кілька років вченого не стало, комісія вшанувала пам'ять небіжчика,"который много потрудился для научной разработки архивных и археологических данных,... относящихся и до Черниговской губернии". [15]

Серед нездійснених задумів Д. Я. Самоквасова, які мали безпосереднє відношення до Чернігівщини, на особливу увагу заслуговує проект створення у Чернігові спеціального Музею сіверянських старожитностей, де мали бути сконцентровані його численні знахідки й колекції. Дещицю дружина покійного археолога згодом передала до Музею архівної комісії, а решта пам'яток так і не повернулася на батьківщину. [16]

Загалом, Д. Я. Самоквасову належить значний внесок у розвиток історичних досліджень на Чернігівщині. Він збагатив джерельну базу регіональної історіографії цілою низкою унікальних пам'яток, що дозволило багато в чому переглянути усталені уявлення про найдавніше минуле краю, словом і ділом допомагав місцевим дослідникам і аматорам старовини, а головне — залишив у спадок цінну дослідницьку традицію в галузі слов'яно — руської археології. Спираючись на доробок і досвід Д. Я. Самоквасова, чернігівські археологи спромоглися значно просунути уперед справу, започатковану видатним вченим.

[1] *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб, 1901. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 80.

[2] Державний архів Чернігівської області. — Ф. 127. — Оп. 12 а. — Спр. 1. — Арк. 5 — 5 зв., 10.

[3] Краткие заметки для местной истории: Село Стахорщина Новгород-Северского уезда // Черниговские губернские ведомости. — 1858. — № 12. — Часть неофициальная; *Щавелев С. П. Д. Я. Самоквасов* — историк, археолог, архивист // Вопросы истории. — 1993. — № 3. — С.177.

[4] Див., наприклад: *Чалый М. К.* Воспоминания // Киевская старина. — 1889. — № 3, 4 та ін.

[5] *Оглоблін О.* Люди Старої України // Українська культура. — 1991. — № 9. — С. 32—33; Він же. "Історія русів" // Дніпро. — 1991. — № 9. — С. 38.

[6] *Северянин.* К столетию Новгород-Северской гимназии // Киевская старина. — 1888 — № 9. — С. 69.

[7] *Самоквасов Д. Я.* Археологические карты В. Б. Антоновича // Синові України: Збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича (фототипне відтворення). — К., 1993. — С. 55.

[8] *Щавельов С. П.* Самоквасов Д. Я.: Заповіт археолога // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 104—107.

[9] *Щавелев С. П.* Эпизоды истории русской археология (К 150-летию со дня рождения Д. Я. Самоквасова) // Российская археология. — 1993. — № 1. — С. 228—229.

[10] Труды Черниговской архивной комиссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 7. — С. 52.

[11] *Ковалеко А. Б.* XIV Всеросийский Археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 124—126.

[12] *Корноухов Е.* Памяти профессора Д. Я. Самоквасова //Черниговское слово. — 1911. —13 августа.

[13] *Коваленко О. Б., Ткаченко В. В.* Археолог за покликанням: П. І. Смолічев // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 279—283.

[14] *Верзилів А. В.* Мої спогади про чернігівських археологів // Український історик. — 1991. — Ч. 1—2. — С. 163.

[15] Труды Черниговской архивной комиссии. — Чернигов, 1913. — Вып. 10 — С. 220.

[16] *Шугаевский В. А.* Памяти профессора Дмитрия Яковлевича Самоквасова: Новые приобретения Черниговского городского и архивной комиссии музея // Черниговское слово. — 1916. — 13, 16, 22 июля.

ЗМІСТ

Толочко П. П. Віче і князь в дослідженнях Д. Я. Самоквасова 4
Ігнатенко М. Я. З історії гімназичної освіти у Новгороді-Сіверському в XIX ст. 6
Щавелев С. П. Д. Я. Самоквасов: эскиз творческого наследия 7
Пеняк П. С. Д Я. Самоквасов і археологічні з'їзди 9
Корінний М. М. Про внесок Д. Я. Самоквасова у вивчення історії Переяславського князівства X—XIII ст. 11
Коваленко В. П. Старожитності Чернігово-Сіверської землі в творчості спадщини Д. Я. Самоквасова 13
Мудрицька В. В. Д. Я. Самоквасов — управляючий Московським архівом Міністерства юстиції 16
Ситий Ю. М. Вклад Д. Я. Самоквасова у вивчення давньоруських пам'яток межиріччя Десни та Остра 17
Дяглов В. О. Соціально-культурне середовище у Новгороді-Сіверському та його еволюція в кінці XVIII — першій половині XIX ст. 18
Коваленко О. Б., Ясновська Л. В. Д. Я. Самоквасов і чернігівська преса . 19
Моця О. П. Могили Чернігово-Сіверської землі 20
Мовчан І. І. Китаївський могильник у Києві 22
Богомольников В. В. Формы погребального обряда в Кветуни и на основной территории радимичей 23
Покас П. М. Деякі особливості антропологічного складу населення давньоруської Чернігівщини за матеріалами Д. Я. Самоквасова 25
Шевцова Л. В. Нові дані про могили сіверянської землі 26
Козюба В. К. Пам'ятки давньоруського часу в Канівському Подніпров'ї . . 27
Андрощук Ф. А. Курганы в раскопках Д. Я. Самоквасова и "дружинная" погребальная культура 29
Гурьянов В. И. Камерные погребения на Брянщине 31
Шекун А.В. Грунтовый некрополь XI—XII вв. на территории Передгородья в Чернигове 33
Пряхин А. Д. Вантит 36
Козаков А. Л. Етапи формування посадів літописних міст Чернігово-Сіверської землі IX—XIII ст. 38
Шинаков Е. А., Миненко В. В. Локализация Ормины и Ропеска — летописных центров Черниговской земли 40
Ободенко Ю. В., Макушников О. А. Исследования усадебно-дворовой застройки Речицкого посада XII—XIV вв. 43
Сухобоков О. В. Про час заснування та локалізацію давньоруського міста Ромен 46
Звіздецький Б. А. Про одну групу городищ Древлянської землі 48

Енуков В. В. О слободах Ахмата и городе Ратне 49
Ричка В. М. Чернігів і Переяслав в X—XII ст. 52
Бузян Г. М., Колибенко О. В. Дослідження Д. Я. Самоквасовим могильників Переяслава Руського 54
Трофименко Г. В. Новые исследования Переяславского детинца 55
Іванченко Л. І. Торчеськ у світлі н их досліджень 56
Шинаков Е.А., Ющенко Н.Е. Стародуб и его округа в конце X—XII вв. . 57
Ігнатенко І. М., Козубовський Г. О. Скарб угорських монет XI ст. з Чернігова 61
Макушников О. А. О некоторых культовых памятниках земли радимичей . 63
Петрашенко В. О. До проблеми археологічного дослідження південноруського села 66
Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуничі 68
Баран Я. В. До проблеми слов'янської верві 72
Веремейчик О. М. Нові дослідження поселення Шумлай 75
Жаров Г. В. Округа селища Автуничи в 1—2 тыс. н. э. 76
Кирпичников А. Н. Мечи с надписью ULFBE HT в Европе 78
Котляр М. Ф. Загадки чернігівських монетних гривен 79
Мельникова Е. А. Скандинавские руничекие надписи в Восточной Европе 82
Шмидт Е. А. Древние пути из Днепра в Запа ную Двину 83
Милютин В. Н. К вопросу об экономическом потенциале междуречья Днепра и Сожа в IX—XI вв. 86
Писаренко Ю. Г. Про один із обов'язків князя у Давній Русі 88
Михальченко С. И. Категории зависимого населения Древней Руси в интерпретации М. В. Довнар-Запольского 90
Архипова Е. И. Монументальная скульптура Древнего Киева 91
Калюк О. П. До вивчення київського керамічного виробництва 93
Сарачева Т. Г. Техника изготовления украшений Гочевского некрополя . . 94
Руденок В. Я. Д. Я. Самоквасов та археологічне вивчення Борисоглібського монастиря у Чернігові 95
Приймак В. В. Археологічні дані про включення території межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли до Київської держави 96
Григорьев А. В. О границе Руси и Северы в Подесенье 98
Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на Черниговщине . . . 99
Маркова О. В. Археозоологічні дослідження давньоруського поселення Автуничі Чернігівської області 100
Коваленко В. П., Шекун О. В. До локалізації літописної Лутави 101
Сугоняко М. М. Юхнівські городища 103
Зінченко В. О. Деякі проблеми використання творчої спадщини Д. Я. Самоквасова у шкільному курсі історії України 103
Коваленко О. Б. Д. Я. Самоквасов і розвиток історичних досліджень на Чернігівщині 104

Видання здійснено за участю фірми "Вольт" м.Чернігів

Оригінал макет виготовлений Київським ПКБ АСУ
252034, Київ-34, вул. Рейтарська 8б

Київська друкарня наукової книги
252030, Київ-30, вул. Богдана Хмельницького 19
Зам. 3-382.

Сіверянська
думка